

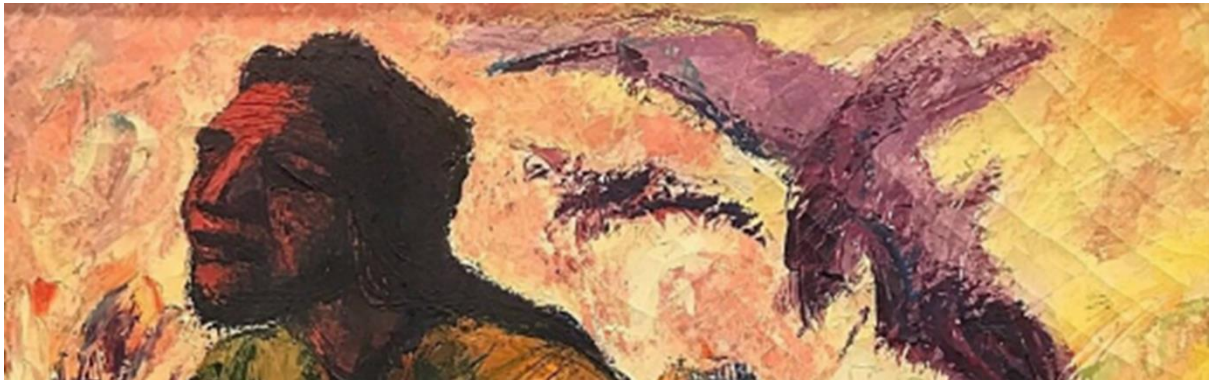
Theologische Conferentie

5-6 maart 2024 te Oostmalle (België)

Syllabus

Kan profetie de democratie redden?

Onze samenleving staat onder druk, democratieën worden aangevochten, wat vertellen profeten van toen en nu ons over rechtvaardig samen leven?

Werkgroep Kerk en Israël

PKN Classis Noord-Brabant, Limburg en Réunion Wallonne
Antwerpse Contactgroep voor Joods-Christelijke Betrekkingen

Inhoud

Kan profetie de democratie redden?	1
Ds. Piet van Midden Profetie in Israël: een profetische inleiding	3
Profetie in Israël: een profetische inleiding	4
Rabbijn Dr. Tzvi Marx Studieteksten over democratische waarden vanuit Thora en Talmoed	8
Tzvi Marx – Profetische stemmen over democratie.....	10
Dr. Susannah Heschel Profets praying with their Legs: Rabbi Abraham Heschel and Rev. Martin Luther King, Jr.	24
Abraham Joshua Heschel	25
Een geestelijke rustverstoorder	26
Video met Susannah Heschel	31
Drs. Kees Kok Profetie: hartstocht voor gerechtigheid.....	32
Doorwerking van profetische stemmen in de hedendaagse.....	33
Colofon.....	44

Ds. Piet van Midden

Profetie in Israël: een profetische inleiding

1. We danken ons woord *profetie* aan de Griekstaligen. Zij vertaalden het woord *navie'* als *profètes*. Dat kun je opvatten als 'geroepen', maar ook als 'iemand die tekeergaat vanwege een goddelijke ingeving.'
2. Inhoudelijk gezien: de taak van de *profètes* is de eeuwen door vooral geweest de komst van de Messias aan te kondigen. Profetie wordt dan 'toekomstvoorspelling' en dat is wat aan de magere kant. Het orakel speelt hier wel een rol.
3. Profetie is niet iets typisch bijbels: in de politieke omgeving, zoals Egypte, vinden we uitvoerige profetische uitlatingen.
4. Profetie is een containerbegrip. Het dient zich aan in allerlei bewoordingen en praktijken.
5. In de Joodse canon worden de vroegere profetische boeken onderscheiden van de latere profetische boeken. Daar ligt ook een beslissing aan ten grondslag: de geschiedenis vertelt het verhaal, niet neutraal maar juist vaak bestraffend, een kenmerk van de Deuteronomist: *Eigen schuld, dikke bult*.
6. Met name in de vroegere profetische boeken vind je ook andere aanduidingen voor 'profeet': naast *navie* ook *chozè*, *godsmán* en *jurè*.
7. Profeten vinden we vaak in conventen, in groepen, *benee navie'*. Daarin zullen al vroeg verhalen zijn verteld over personen met wonderkracht of andere bijzonder eigenschappen, waaraan de *nevi'iem* zich konden spiegelen. Hier zijn ook extatische ervaringen 'gewoon'.
8. Naast de verschillende soorten profeten, die we in Oostmalle zullen bespreken, vallen de hofprofeten op. Zij vormen met de koning en de priesters het ambtelijk apparaat, en zijn aan de belangrijke priesterfamilies schatplichtig.
9. Veel van wat de profeten hebben gezegd, is verloren gegaan. Wat we schriftelijk in de Bijbel hebben, is niet bedoeld om het optreden van de profeten te registreren maar om de boodschap vast te leggen.
10. *Summa summarum*: talig valt over de profeten nog een en ander te zeggen: hun boodschap staat vaak in de directe rede, want het gezegde is Godswoord en mensenwoord.

Profetie in Israël: een profetische inleiding

We danken ons woord *profeet* aan de Griekstaligen. Zij vertaalden het woord *navie'* als *profètes*. De vraag is vervolgens wat *navie'* betekent, c.q. inhoudt. Het werkwoord NB> betekent roepen. Er zit ook een wat vreemde kant aan: NB> is 'In profetische verrukking' zijn. Zie **2 Kon 9:11** 'Waarom is deze waanzinnige (mesogge man) tot u gekomen?' In dezelfde sfeer vinden wij in **1 Samuel 10:10-11** *Toen zij daar te Gibeon kwamen, zie, een schare profeten trad hem tegemoet; de Geest Gods greep hem aan en hij geraakte onder hen in geestvervoering.* ¹¹ *En allen die hem van vroeger kenden, zagen hoe hij met de profeten profeteerde; en men zeide tot elkander: Wat is toch de zoon van Kis overkomen? Is Saul ook onder de profeten?* **1 Samuel 10:11** *Cis num et Saul in prophetis, maakt de Vulgaat er van.* ₂

Profeet zijn is 'geroepen zijn' en m.n. 'in profetische verrukking zijn' Dat kun je opvatten als 'geroepen' zijn, maar ook als 'iemand die tekeer gaat vanwege een goddelijke ingeving.' De vraag is natuurlijk *waartoe* de profeet geroepen is/zich geroepen voelt. Een van de kernvragen die straks aan de orde komt, is de vraag of de profeet heil of onheil voorspelt als vast gegeven – dan zou hij zijn boodschap met de post kunnen sturen, of dat hij/zij oproept tot bekering. Als aankondiger van vaststaand onheil is de profeet slechts boodschapper. Als oproeper tot bekering heeft hij een heel andere rol, zullen we zien. Een mooi voorbeeld is het verhaal van Jona, de enige profeet die gehoor vindt. [Hebreeuws]

Het zijn slechts 5 woorden, waarbij het slotwoord de klap op de vuurpijl is: [Hebreeuws]. Dat woord kan *omkeren in de zin van 'op z'n kop zetten'* en ook zich *bekeren* betekenen en die tweede betekenis is hier aan de orde: een onheilswaard blijkt een verborgen heilswaard te zijn.

De Oude Testament is niet via de rabbijnen in de kerk gekomen, maar via de kerkvaders. Die spraken Latijn of Grieks. Hoewel er de eeuwen door wel contacten tussen rabbijnen en kerkvaders zijn geweest. Inhoudelijk gezien: de taak van de *profètes* is de eeuwen door vooral geweest **de komst van de Messias aan** te kondigen. Profetie wordt dan 'toekomstvoorspelling' en dat is wat aan de magere kant. In de Joodse canon vinden we een drieluik: Thora, Profeten en (overige) Geschriften. Die volgorde is niet toevallig. De Thora is fundamenteel. Het Woord van JHWH is scheppend aanwezig. De profeten leggen de Thora uit en in de Geschriften reageert Israël daar dankend op, vooral met het zingen van de psalmen. Je vindt bijvoorbeeld in Lukas 24: 44 niet als derde deel de uitdrukking *Geschriften*, maar *Psalmen*. In de canon die we TNK noemen, worden de vroegere profetische boeken onderscheiden van de latere profetische boeken. Die boeken zijn *geschiedenisboeken*, (Buber idem, Bücher der Geschichte). Met andere woorden: de *geschiedenis* vertelt het verhaal. Je moet zelf, of de profeet moet dat doen, de boodschap uit de geschiedenis opdiepen en functioneel maken. De geschiedenis die in het boek Rechters wordt verteld, is daar een goed voorbeeld van. Het is geen neutrale (als dat al bestaat) geschiedenis, maar een oproep om het beter te gaan doen. M.a.w. het Deuteronomistisch Geschiedwerk is een profetische boodschap, al zullen velen dat niet als zodanig herkennen. De boodschap is 'Eigen Schuld, Dikke Bult' een boodschap die u ook in het boek Deuteronomium en Jeremia vindt. Het is maar een kleine stap van de profeten naar de geschiedenis en weer terug. Ter aanvulling: met Pesach wordt de tafel met geschiedenis gedekt en die wordt aan tafel uitgelegd). De zgn Grote Profeten gaan daarmee op een ander niveau verder. Dat 'Eigen Schuld, Dikke Bult' bedoelt m.i. een verklaring te geven voor de verwoesting van de tempel, en van de ballingschap: Kon JHWH zijn volk niet redden? Jazeker, maar de exil is Israëls verdiende loon. Die theologie is kamerbreed uitgeserveerd in TNK en heeft het denken en geloven van velen diepgaand bepaald. 'Wie God verlaat heeft smart op smart te vrezén' zingt het behoudende deel van de protestantse kerk in Nederland in Ps. 32:5. De worsteling van Job en de vraag van de leerlingen of

een blinde man slachtoffer is van een zonde (Joh. 9) of dat diens ouders dat zijn, zijn ook exemplarisch voor deze gedachtegang.

Profetie is een containerbegrip. Het dient zich aan in allerlei bewoordingen en praktijken. De eerste kennismaking met profetie is met profetenscholen, conventen, groepen *benee navie*>. In hun samenkomsten zullen al vroeg verhalen zijn verteld over personen met wonderkracht of andere bijzonder eigenschappen, waaraan de *nevi'iem* zich konden spiegelen. Hier zijn ook extatische ervaringen 'gewoon'. Maar ze zijn slechts een beperkt deel van het profetisch spectrum. Ik noem een paar 'soorten' profeten op:

1. Profeten in conventen
2. Solisten zoals Elia en Elisa
3. Hofprofeten
4. Grote Schriftprofeten
5. Kleine Schriftprofeten

Ad 1

Met de profeten in conventen maakten we al kennis in 1 Samuel 10:10-11: '... Is Saul ook onder de profeten.' Iets soortgelijks vinden we in 1 Samuel 19:20 '*...Dezen zagen een groep profeten in geestvervoering met Samuël aan hun hoofd. En de Geest Gods kwam over de boden van Saul, zodat ook zij in geestvervoering geraakten.*' Dit profetisme heeft geen annalen nagelaten. Er wordt wel (wat besmuikt) over hen verteld, maar daar blijft het bij.

Ad 2

Een van de belangrijkste profeten is Elia. Elia en Elisa De bundel van de Kleine Profeten eindigt met hem. Interessant is vooral gezegd wordt wat zal gebeuren vóór de grote dag van JHWH komt: **Maleachi 4:5** - *Zie, Ik zend u de profeet Elia, voordat de grote en geduchte dag des HEREN komt.* ⁶ **Hij zal het hart der vaderen terugvoeren tot de kinderen en het hart der kinderen tot hun vaderen, opdat Ik niet kome en het land treffe met de ban.** En ook: **Lucas 1:17** *En hij zal voor zijn aangezicht uitgaan in de geest en de kracht van Elia, om de harten der vaderen te keren tot de kinderen.* Het is opvallend dat we geen 'Spreuken van Elia' hebben, gezien het belang van de profeet Elia en hoe vaak het over hem gaat in TNK, vooral in Koningen, en dan vooral 2 Koningen. De naam Elia of Elisa komt in de geschriften van Qumran niet voor. Wel een enkele vermelding in Kronieken en dan daarna vooral in het NT, m.n. in de evangeliën. Elisa geldt als profetenleerling en opvolger van in 2 Koningen. De hoge status van Elia haalt Elisa niet. Elia is vooral gezien als de voorloper van de Messias. Hij groeit dus weg bij zijn eerste roeping, n.l. om het huis van Achab weg te houden bij de fertiliteitsreligie van Baäl en Astarte. Elisa heft wel een mirakelstatus gekregen, vooral die rond zijn graf, zie **2 Koningen 13:21**: *'Terwijl men eens bezig was iemand te begraven, zie, daar zagen zij een bende: toen wierpen zij de man in het graf van Elisa en liepen weg. En toen de man met het gebeente van Elisa in aanraking kwam, werd hij levend, en rees overeind op zijn voeten.* Elisa komt ook in het NT voor: **Lucas 4:27** *En er waren vele melaatsen in Israël ten tijde van de profeet Elisa en geen van hen werd gereinigd, doch wel Naäman de Syriër.*

Ad 3

Hofprofeten worden af en toe genoemd. Zij zijn in dienst van de koning en zeggen doorgaans wat het hof wil communiceren. Een mooi voorbeeld van het tegenover gestelde is het gedrag van Micha ben Jimla in 1 Koningen 22, die in de gevangenis belandt en hofprofeet Sidkia ben Kenaäna, die met een groep profeten koning Achab naar de mond (moeten) praten. De grens tussen politiek en profetische taken is hier wel heel dun.

Ad 4

Dat vinden we ook bij de Schriftprofeten, zoals Jesaja. In deze voordracht houd ik mij weinig bezig met talige, literaire structuren, te beginnen met die van het boek als geheel, zoals de

onderverdeling in drieën: 1-39; 40-55; 56-66, resp. een collectie van Jesajaanse godsspraken; troostwoorden in de Ballingschap en

Het boek is enorm groot Het lijkt me evident dat de tweede Jesaja uit een andere Jesajaanse komt dan 1 en 3. Maar het zoeken naar structuurlijnen moet ergens toe leiden en vooral: dienen. Het gaat om de inhoud van het gesprokene, een boodschap die overkomt.

Het boek is nogal ingewikkeld. Het gaat het niet om de persoon van de profeet, of zijn soms wonderlijke acties, maar om de inhoud van zijn boodschap, die via de profeet bij de mens komt. God komt in de profeet ter sprake! Hij valt bijna samen met zijn profeet. Dat is een theologisch statement, een *theologoumenon*. Profeten staan al gauw tegenover elkaar en betwisten elkaars gelijk, m.a.w. de vraag wordt gesteld wie de ware profeet is en hoe je dat vaststelt. Een oppervlakkige indeling werkt als volgt uit:

h.1:1 -12:6 Heilswwoorden over Jeruzalem/ Juda, een stuk tekst met een concentrische structuur

In h.7 vinden we de beroemde scene van Immanuël, waarin de Syro-Efraimitische oorlog uitbreekt en koning Achaz in het nauw wordt gebracht door Pekach, van Israël en Resin van Damascus. Jesaja lijkt de rol van zelfstandig hofprofeet te hebben, in elk geval is hij adviseur van de koning.

h. 13- 23:18 Onheistijdingen over enige volkeren, zoals Egypte, Babel, Duma, Tyrus en Sidon

h. 24-27 De Jesaja-Apocalyps: in apocalyptische taal; het slotvers ervan: **Jesaja 27:13**
³ *En het zal te dien dage geschieden, dat er op een grote bazuin geblazen zal worden, en zij die verloren waren in het land Assur en die verdreven waren in het land Egypte, zullen komen en zich nederbuigen voor de HERE op de heilige berg te Jeruzalem.*

h. 28-35 Gerichts- en heilswwoorden over Israël en Jeruzalem.

h. 36-39 redding van Jeruzalem en genezing van Hiskia

Veel van wat de profeten hebben gezegd, is verloren gegaan. Wat we schriftelijk in de Bijbel hebben, . is niet bedoeld om het optreden van de profeten te registreren maar om de boodschap vast te leggen. Wat we bij Jesaja zien is een afwisseling van teksten over ondergang en herstel.

De profeten hebben elk hun eigen statements, maar soms overlappen die elkaar. De gebeurtenissen op het slagveld, de wegvoering van de inwoners van het Noordelijk Rijk in 721, vragen om een doordinking en verklaring. Kan dit ook ons, zuiderlingen, gebeuren? En wat moeten we doen om het te voorkomen? Belangrijke vraag: is er nog hoop? Vgl de al eerdergenoemde Immanuëlprofetie. En het vervolg daarop: **Jesaja 7:21-23** ²¹ *En het zal te dien dage geschieden, dat een man een jonge koe en twee schapen in het leven zal behouden, ²² en dat hij wegens de overvloed van melk die zij geven, boter eten zal; want boter en honing zal ieder eten, die in het land is overgebleven. ²³ En het zal te dien dage geschieden, dat elke plek, waar duizend wijnstokken ter waarde van duizend zilverlingen staan, voor de dorens en de distels wezen zal.*

Bij Jesaja blijft de hoop levend, maar het is wel dubbel. Vgl ook de komst van het Messiaanse rijk en de profetieën over de Volken: het moet te maken hebben de koninkrijkes en Assyrië: de voortdurende dreiging. Jesaja houdt de hoop levend. Zijn vraag is: Hoe houd je jezelf als Juda overeind temidden van de volken? Uiteindelijk de messiaanse figuur.

Bij Jeremia komen we in en heel andere atmosfeer. Het begint met **Jeremia 2:2** ² *Ga, predik ten aanhoren van Jeruzalem: Zo zegt de HERE: Ik gedenk de genegenheid van jouw jeugd, de liefde van je bruidstijd, toen gij Mij gevolgd was in de woestijn, in onbezaaid land. Wat we hier vinden is de metafoor van het huwelijk: de relatie tussen JHWH en zijn volk, als bruidegom en bruid. Vergelijk ook Jesaja 62:5: de vergelijking tussen JHWH en zijn volk als een jong*

stel. De metafoor is makkelijk te combineren met alle emotie die het boek rijk is, m.n. in de Confessiones, waarin het gaandeweg nacht wordt. Vgl. 11:18-23; 12:1-6; 15:10-12; 15:17, 12-18; 18: 18-23; 20: 7-18. In die confessions beklagt de profeet zich dat hij erin getrapt is bij zijn goddelijke roeping als profeet. Dat hij door en familie en vriend is gedumt en dat JHWH ook niet zijn hand heeft uitgestoken om hem te redden. Hij noemt JHWH een wadi, een leugenbeek water waarop geen staat te maken is. De klachten worden zo intens, dat Jeremia zijn geboortedag vervloekt. Het is het dieptepunt van de Bijbelse profetie. Hier gaat een profeet te gronde aan zijn eigen profetische activiteit. Hij brengt een oordeelstijding en is zelf de eerste ontvanger van de rampen.

Henning graf Reventlow in: *Liturgie und prophetisches Ich bei Jeremia*, stelt dat het niet gaat om een meevoelend hart, maar om een bijzondere vorm van een klaaggebed. Liturgie i.p.v. persoonlijk verdriet. Maar hoe dan ook: de boodschap van Jeremia is verborgen in zijn klachten. Het is bijna Messiaans.

We sluiten af met Ezechiël. Ook daar speelt de huwelijksmetafoor een profetische rol, bijvoorbeeld in h. 16, waar Israël van de straat wordt geraapt en de gelukkige vinder (JHWH) de pasgeborene een opdracht meegeeft: bedamajikh chajie, 'jij (meisje) in je bloed, leef! De tekst staat op het grote plein in YadvaShem in Jeruzalem, tussen een plastiek van de 'Laatste Tocht' naar de gaskamers en een plastiek van de Opstand in Warschau, als hoopvol en bijzonder krachtig beeld. Niet voor niets is in het Israëlische volkslied een tekst van Ezechiël opgenomen (37:11): 'Mensenkind, deze beenderen zijn het gehele huis Israëls. Zie, zij zeggen: Onze beenderen zijn verdord en onze is vervlogen; het is met ons gedaan.' In het volkslied wordt dat: Onze hoop is niet vervlogen, de hoop van 2000 jaar om een vrij volk te zijn in ons land, het land Sion, Jeruzalem.

Je hebt vaak geen uitgesproken woorden nodig om in de profetische ban te geraken.

Rabbin Dr. Tzvi Marx

Studieteksten over democratische waarden vanuit Thora en Talmoed

Definitie van democratie

Volgens Steve Akkerman, journalist: *“Een gezonde democratie betekent niet zozeer dat de meerderheid regeert, als wel dat de rechten van iedereen, inclusief minderheden, worden gerespecteerd”* (Trouw, 2 februari 2024).

Hoe zijn deze volgende profetische opdrachten verbonden aan een democratische visie op de mens?

Gen. 1:27 Godsbeeld van man en vrouw.

Gen. 14:18, Gen. 21:22-34, Ex. 18:12 Voorbeelden van interreligieuze dialoog

Ex. 4:10 Een ideale leider: iemand die geen leider wil zijn?

Ex. 18:13-27; Nu. 11:16-17 Decentralisatie van politieke macht, begin van parlementaire politiek

Ex. 23:2 De meerderheid bepaalt. Altijd?

Ex. 23:9; Lev. 19:33 De vreemdeling niet uit te buiten, maar als jezelf te zien, te respecteren.

Lev. 19:16-17 Over vrijheid van meningsuiting. Is er een grens in de Thora?

Lev. 25:39-43 Behandel een slaaf als werknemer (*sachir*), niet als slaaf. In v. 43 een goddelijke opdracht.

Nu. 11:29 Elke burger in principe mag profeet (of politieke leider zijn).

Nu. 15:15-16 Gelijk wettelijk behandeld worden, de burger en de vreemdeling.

Deut. 10:17-20 Gods liefde voor de zwakken, inclusief de vreemdeling.

Deut. 17:8-11 Bevoegdheid van priester of rechter (shofet) als geen precedentes zijn.

Richteren 8:22-23 Niet de mens maar de Eeuwige zal heersen. Is Gideon tegen democratie, tegen een centrale overheid?

Over een centrale overheid - Thora, Talmoed, Rambam, Abarbanel, Netziv

Deut. 17:14-20 aanstelling van een centraal overheid in het stelsel van een monarchie.

Waarom is deze optie voorwaardelijk op verzoek van het volk en niet zoals de andere geboden gewoon onvoorwaardelijk geboden door de Eeuwige? Waarom wordt de koning zo beperkt in zijn ambities? Wat bepaald de limieten van zijn macht? Gaat het hier over een soort grondwettelijke frame waarbinnen de koning met zijn macht moet handelen? Lijkt dit op democratische beginsels?

I Samuël 8 Waarom is Samuël tegen het verzoek van het volk om een koning aan te stellen? Waarom geeft God toch zijn toestemming om naar hun te luisteren? Wat is de status van de Wet van de Koning (Misjpat haMelech) vs.11-17.

Talmoed Sanhedrin 20b vertaald door Jacob de Leeuw.

Zie de meningsverschillen over de legitimiteit en de verplichtingen over dit politieke stelsel door de rabbijnse geleerden. Leg de verschillende posities uit die gepresenteerd zijn.

Rambam (Maimonides 12de eeuw.) Mishneh Torah (codex), Wetten over Koningin hfd. 1 par. 2:

Waarom was God ontevreden over het verzoek van het volk aan Samuël om een koning te benoemen, terwijl het een mitswa is om een koning te benoemen? Omdat ze hun verzoek deden in een geest van klagen. In plaats van te proberen de mitswa van het benoemen van een koning te vervullen, waren ze eenvoudigweg van plan de profeet Samuël af te wijzen, zoals blijkt uit Gods antwoord aan hem (1 Samuël 8:7): 'want ze hebben niet jou afgewezen, maar ze hebben Mij afgewezen'.

Don Isaac Abarbanel, Italië, c.1483 – c.1513 (Samengevat door Dr. Avigail Rock)

Abarbanels houding tegenover het instituut monarchie wordt rechtstreeks beïnvloed door zijn levenservaring met vorsten. De passage over de koning (Deuteronomium 17:14-20) kan de lezer er bijvoorbeeld toe brengen te begrijpen dat er een (verplichte) mitswa is om een koning te benoemen. Abarbanel legt uit dat er geen (verplichte) mitswa is om een koning te benoemen, maar als de natie een koning wil, zijn er een aantal voorwaarden (gespecificeerd in deze passage) ...

Op dezelfde manier wordt in zijn uitleg van I Samuël 8 legt Abarbanel uitvoerig de reden uit voor Shmuels verzet tegen de monarchie. Abarbanel is zich terdege bewust van de gevaren voor het land als het wordt geleid door een erfelijke machtsstructuur, als alle machten gecentraliseerd zijn in de handen van één man die aan niemand verantwoording hoeft af te leggen: tirannie en bloedvergieten. Volgens Abarbanel is de koning nooit tevreden met de legitieme macht die hem door het volk wordt gegeven; hij zal steeds verder gaan dan de aanvaarde wettelijke normen, totdat hij een autoriteit van tiranniek despotisme vestigt.

Na de verdrijving uit Spanje raakte Abarbanel bekend met de aristocratische republieken van Italië. Abarbanel prees deze regeringsvorm en hij geeft er de voorkeur aan boven een monarchie. Volgens hem is de ideale regering een republikeinse regeringsvorm, waarin het volk de leiders kiest voor korte, vooraf bepaalde tijden.

Netziv (Rabbi Naftali Tzvi Yehuda Berlin van Volozhin, 19de eeuw), Commentaar "Ha'amek Davar)

"Volgens deze (voorwaardelijke) taal betekent het dat het niet absoluut een verplichte mitswa (gebod) is om een koning te benoemen, maar een optie... Het is tenslotte algemeen bekend door de Talmoedische rabbijnen dat het een verplichte mitzwa (gebod) is om een koning van te benoemen. Dus waarom is het voorwaardelijk "*als u wilt enz.*"? Het is duidelijk dat het leiderschap van het land verandert als het handelt volgens de mening van de monarchie of volgens de mening van het volk en hun gekozen vertegenwoordigers. Er is een land dat de koninklijke mening niet kan tolereren. En er is een ander land dat zonder koning als een schip zonder kapitein is. Dus moet het niet als een verplichtende opdracht worden. Aangezien dat wat behoort tot de leiding van het collectief (samenleving) tot levensgevaarlijke situatie kan leiden (politieke ophief). Levensgevaar afwijst positieve mitzwot (geboden). [Dit is een algemeen rabbijnse halachische bepaling]. Daarom is het immers niet mogelijk om definitief een koning te moeten benoemen die niet met instemming van het volk geaccepteerd is, maar alleen als een optie als de volk dat wil tolereren."

Tzvi Marx – Profetische stemmen over democratie.

In verband met de vraag welke bijdragen de Joodse profeten kunnen leveren aan het democratische concept, stel ik het volgende: De Talmoed (traktaat Nedarim 38a) geeft ons in verband met het hoofdstuk over profeten in Dewariem (Deuteronomium 17) de volgende vier voorwaarden waaraan iemand moet voldoen om profeet te zijn. Ten eerste: Hij moet slim zijn (chacham). Ten tweede hij moet heel sterk zijn (gibor). Ten derde hij moet heel rijk zijn (ashier). Ten vierde: bescheiden (anav). Mozes is het model daarvan. Hoe voldoet hij aan die voorwaarden? Dat hij wijs was daar hebben we geen bewijs voor nodig: Mozes heet in de volksmond “Mosje rabenoe”, Mosje onze rabbijn (leraar). Niemand zegt Mosje nevie’eenoe (onze profeet), ook al is hij de profeet der profeten. Hij is diegene die ons de Thora gaf.

[Om dit te benadrukken, wordt in de Talmoed, traktaat Makkot 24a, een midrasj overgeleverd op het vers “Thora tziewa lanoe Mosje...” (de Thora is ons door Mosje geboden... Deut. 33:4). De getalswaarde van Thora (תורה) is zeshonderdenelf. Tav is 400, waw is zes, resh is 200, heh is 5. Totaal heeft hij ons dan 611 geboden (mitzvot) gegeven. Waar zijn de twee resterende van de in totaal 613 geboden die er volgens de traditie zijn? Die andere 2 heeft Israël direct van God gehoord in de Tien Woorden: “Ik ben de EEUWIGE en Je zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben.”] Interessant, Mozes was slim.

Hoe weten we dat hij sterk was? Wat is het bewijs? Hij kon de stenen tafelen dragen. Die waren heel zwaar.

En later, toen hij hoorde over het Gouden Kalf, gooide hij de stenen tafelen niet neer. In feite vielen zij uit zijn handen. Waarom vielen zij uit zijn handen? Toen hij Israël zag met het gouden kalf zijn alle letters van de tafelen afgevlogen. Dat is de mondelinge Thora. Zonder de mondelinge Thora worden de tafelen (de geboden) zo zwaar dat hij ze niet meer kon dragen. Ze vielen uit zichzelf. Maar hij was sterk met die stenen tafelen.

Hoe weten we dat hij rijk was? Staat er ergens dat hij rijk was? God zegt tegen Mozes: “Psal lecha- Houw voor u twee tafelen uit”. De rabbijnen interpreteren wat “voor u” betekent: ‘Ga voor jezelf, ze zullen voor jou zijn.’ (Ex. 34:1). D.w.z. dit is jouw bezit. De Thora moet je doorgeven, maar de dure stenen, de saffieren, die op de tafelen zijn, zijn van jou (Talmoed Nedarim 38a). Dus hij is rijk. De profeet moet niet afhankelijk zijn van de grootmachten. (Van facebook, van Gates, van al die grootkapitalisten). Nee, hij moet onafhankelijk zijn.

Maar hoe weten we dat hij bescheiden was? Waar staat dat hij bescheiden is, meer dan enig ander mens: Num. 12, 3: “Nu was Mozes zeer zachtmoedig (bescheiden), meer dan alle mensen die op de aardbodem waren.

[Grapje: wie heeft die tekst geschreven? Mozes.]

Het probleem, gezien ons onderwerp, is, dat we spreken over profetische teksten in de Tenach, die uit een tijd voor onze gewone jaartelling komen en voor de democratische waarden van de 21^e eeuw. Hoe kan je die dingen met elkaar verbinden? Hoe kan je democratie verbinden, versterken, onderbouwen en verwachten dat de religieuze traditie daarvoor een

basis zou kunnen zijn? Niemand hier wil een theocratie hebben. Hoe komen we van een theocratische cultuur tot democratie, dat is de vraag.

In verband met die vraag: een tekst uit Dewariem, Deuteronomium 4:6, waar Mozes tegen het volk zegt: *“Dit zijn de geboden, wetten en regels die ik u in opdracht van de EEUWIGE uw God moet leren en die u moet naleven in het land aan de overkant, dat u in bezit zult nemen.”* Jullie zullen die bewaren en doen. Waarom moet je dat doen? Omdat m'n Joodse oma kippensoep eet op vrijdagavond, omdat we bepaalde grappen hebben als Joden, of bepaalde kenmerken? Moet ik daarom Joods blijven, met alle ellende die dat zich met zich meebrengt? Nee, dat is niet de reden. Waarom dan wel?

Hier staat het: *“Want dit is uw wijsheid en uw verstandigheid (chochma en bina).”* Wat is het verschil tussen chochma en bina? Chochma is de kennis van zaken en bina is de manier om er conclusies uit te kunnen trekken. *“Leef ze strikt na, dan toont u wijsheid en inzicht.”* Dit is uw wijsheid en inzicht in de ogen van de volkeren, de goiem. Hoe zullen ze erop reageren? Ze zullen zeggen: *“Alle volken die dat zien en van deze wetten horen, zullen zeggen: ‘Wat is dat grote volk, wijs en verstandig!’* Als zij onze grondwet gaan lezen, de Thora, en de Talmoed gaan bestuderen (zoals de Zuid-Koreanen hebben gedaan), zullen zij concluderen wat een wijs en verstandig volk wij zijn. Een voorbeeld om toegang te geven tot onze wijsheid aan de volkeren is de Talmoedvertaling van Jacob de Leeuw. Hij heeft traktaat Berachot (Lofprijzingen) vertaald en traktaat Ta'aniet (Vasten). En inmiddels heeft hij ook het traktaat Sanhedrin vertaald.

Ik heb lesgegeven over de eerste twee traktaten. Nu zijn we begonnen met het derde traktaat, traktaat Sanhedrin, over civiele en criminele wetten. Als mensen de vertaling lezen zonder een begeleider, zoals ik zelf, of Lody van de Kamp, of iemand anders, zullen ze de Thora toch niet begrijpen. Het is te moeilijk, te gecompliceerd, te compact. En toch zegt hij hier: zij zullen het horen: wat een wijs en verstandig volk. Dat is niet wat je nu leest in de digitale wereld over de Joden: wat een wijs en verstandig volk. Nee, het is een genocidaal volk. Ze zijn erger dan de Nazi's. Dit is een soort droomwereld, zoals het hier beschreven staat.

Maimonides (12^e eeuw) vraagt zich af, in een inleiding op bepaalde traktaten van de Misjna: hoe zullen de volkeren kunnen bepalen dat de Joodse wetten en verordeningen wijs en verstandig zijn? Ze begrijpen het immers niet. Hoe kom je tot zo'n oordeel? Als ik de Talmoed voor jullie zou voorlezen, hoe zouden jullie dat kunnen begrijpen? Maimonides zegt: Alles wat in de Thora staat, zou door de intellectuele gojim rationeel uitgelegd kunnen worden. Hij gaat in tegen wat mensen meestal denken, dat religie een andere taal is: boven ons en buiten ons, het is mystiek, mystieke letters en de spaties tussen de letters. Het gaat niet over de woorden, maar over de spaties. Mystiek is alles wat je wil zeggen en wat er niet staat.

Hij, Maimonides, zegt: het gaat niet over mystiek. Nee, het is een rationele capaciteit van de mens en dat is een universeel gegeven. De Thora moet universeel zo uitgelegd kunnen worden dat de rationele, intelligente mens van de volkeren zal zeggen 'wow' dit is wijs en dit is verstandig en zo is onze opdracht voor vandaag. En als ze zo zijn, kunnen zij bijdragen aan de basis van onze democratie die wordt aangevallen. De Westerse cultuur van democratie wordt aangevallen door andere culturen die denken het beter te weten; autoritaire culturen die niet van democratie houden. En naar dit punt gaan wij kijken. Daarvoor heb ik teksten genoemd die we kunnen bekijken en zien of ze iets bijdragen aan de waarden van de democratie.

Hier is de vraag: wat bedoelen wij met de basiswaarden van de democratie? Op welke basisprincipes is de democratie gebaseerd? Ik heb een tekst van Stevo Akkerman geciteerd:

‘Een gezonde democratie betekent niet zozeer dat de meerderheid regeert, als wel dat de rechten van iedereen, inclusief minderheden, worden gerespecteerd.’ (uit: Trouw, 2 februari 2024)

Je hebt hier twee dingen: meerderheid en minderheid. Maar wat mist in dit citaat, en wat wel op een seculiere wijze geschreven staat in de prolegomena van de Amerikaanse grondwet, is: wij veronderstellen dat elk mens het recht heeft op “Life, Liberty and the Pursuit of Happiness”; leven, vrijheid en het najagen van geluk. Dat is een seculiere versie van de basiswaarden waarop de democratie is gebaseerd. Waar komt dat idee vandaan dat ieder mens het recht heeft op “Life, Liberty and the Pursuit of Happiness? Van de mensen die deze tekst hebben geschreven: Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, James Madison, George Washington en John Adams. Als je kijkt naar de hele lijst van de grondwettelijke generatie in de 18^e eeuw blijkt dat deze mensen allemaal Protestant waren. Ze hadden kennis van de bijbel. Dat is interessant. Ze hadden dit citaat bijna geheel uit het eerste hoofdstuk van het boek Genesis kunnen nemen. “Ieder mens is geschapen naar het beeld van God” (Genesis 1: 26). De Talmoed (Sanhedrin hfd.4) stelt de vraag: waarom heeft God niet onmiddellijk een miljoen mensen geschapen, waarom heeft hij één persoon, één Adam geschapen? Antwoord: om je te leren dat ieder mens, wie dan ook, zal voelen dat de hele wereld voor hem geschapen is. Voor ieder mens is het alsof het universum voor hem geschapen is. Wat een waardering is dat voor een mens.

Kijk in hoofdstuk negen In Genesis, na de zondvloed, nadat ze uit de ark komen, brengt God een aantal leefregels naar voren voor Noah en zijn familie. *‘Wie bloed van mensen vergiet, diens bloed wordt door mensen vergoten, want God heeft de mens als Zijn evenbeeld gemaakt.’* (Gen. 9:6) Het concept dat ieder mens, ieder van ons, is geschapen naar het beeld van God is de basis waarop het concept minderheid - meerderheid is gebaseerd. Als de mens niet gelijk is, wat maakt dan het concept minderheid -meerderheid uit. Dan gaat het om de sterkste. Als de één sterker is dan de ander dan zal hij toegeven aan de ander. In de wereld van de natuur wint de sterkste, ‘the survival of the fittest’. Waarom zal dat anders zijn? Dus de democratie waardeert ieder mens. Ieder mens is zo de moeite waard dat in het budget voor de gezondheidszorg van de Nederlandse staat meer wordt uitgegeven aan mensen boven de 60 dan aan alle mensen onder de 60. Dat is merkwaardig. Waarom zeggen we niet: boven de 60 krijg je geen medicijnen meer, het is te duur. Dan spaar je veel geld uit aan dure medicijnen, pijnstillers. Verdwijnen maar, maak een beetje ruimte in de wereld; de jongere generatie komt eraan. Soms komt er een discussie over een heel kostbaar medicijn dat een miljoen euro per jaar kost. Zullen we dat vergoeden, vragen de verzekeringsmaatschappijen zich af. Dan ontstaat er een discussie: hoeveel geld kun je uitgeven aan een medicijn tegen een zeldzame ziekte die maar 15 mensen in Nederland hebben? Waarom hebben we zo’n discussie? Omdat de mens geschapen is naar het beeld van God. Eén uur van het leven van een mens is zoveel waard alsof het hele universum om hem draait. Dat is de basiswaarde waarop de democratie draait. Dat ten eerste.

Als tweede: zolang het niet gaat om praktische dingen kan iedereen denken wat hij wil. Ik denk wat ik denk, jij denkt wat jij denkt en iedereen is vrij om te denken wat hij wil. Het probleem komt als mensen iets samen moeten doen. Bijvoorbeeld: ik heb een minjan (quorum) nodig in de synagoge om bepaalde dingen te kunnen doen op sabbat. 10 mensen is het minimum. Wanneer zullen we met de sjoel beginnen om 9:00 uur of om 8:00 uur ‘s-morgens? Zes mensen willen uitslapen en zeggen 9:00 uur. Vier mensen zeggen, ik wil vroeger beginnen om 8:00 uur. Wat doen we dan? We moeten er samen uitkomen. Welk principe zullen we gebruiken om hieruit te komen? Dan komt de regel: je zult de meerderheid volgen.

Zie Exodus 23: 2. Die tekst gaat over de meerderheid. *‘Laat je er niet door de meerderheid toe overhalen iets onrechtvaardigs te doen, en als je in een rechtszaak getuigt, verdraai het recht dan niet door je naar de meerderheid te richten.’*

Het is een moeilijke tekst. Een uitdaging voor een hebraïcus. Maar wat hebben de rabbijnen gedaan, ze hebben de laatste drie woorden in de Hebreeuwse tekst naar voren gehaald en gezegd: dit is het voorschrift, “volg de meerderheid.” Maar dat geldt niet altijd. Alleen als het redelijk is. Als het slecht uitpakt dan neem je het begin: *‘Laat je er niet door de meerderheid toe overhalen iets onrechtvaardigs te doen’*. Zo heb je controle. Wat is slecht en wat is goed? Daarover moeten we discussiëren. Maar het concept in de tekst is enerzijds dat de meerderheid in praktische zaken bepaalt. Niet omdat die de waarheid heeft, maar omdat meer mensen het over dit punt eens zijn. Het zou kunnen zijn dat in een land op lange termijn de minderheid de waarheid heeft, maar dat weten we nu niet. Dus je volgt de meerderheid. Maar er zijn grenzen aan de macht van de meerderheid. Wat is de grens? Als je de vrijheden van de minderheid inperkt. Zoals vrijheid van spreken, denken, om zijn religieuze uitingen te doen. Dan volg je niet de meerderheid.

Het is interessant hoe dit wordt verwerkt in de rechtbanken waarover wordt gesproken in traktaat Sanhedrin. Het Sanhedrin, de Raad van State van het jodendom in de eerste en tweede tempelperiode, zegt: als een onderwerp slecht is voor hen, laat allereerst de jongste mensen hun mening uiten, opdat zij niet onder de invloed komen van de ouderen. Die krijgen als laatste het woord om hun mening uit te spreken. Ze zullen niet beïnvloed worden door de ouderen. Ze zullen vrij moeten kunnen spreken zodat ze niet denken: wie ben ik om een andere mening te hebben. Spreek je mening uit en dan beslis je. Dit vers bevat de dingen die zo belangrijk zijn voor onze democratie. De rechten van de meerderheid en die van de minderheid. We hebben het over een tekst die je niet in de bijbel vindt. In de Talmoed zie je al het principe waarop de democratie is gebaseerd.

Mensen denken dat de basis van democratie uit het Griekse denken voortkomt, omdat het woord democratie een Grieks woord is. Democratie: Het volk regeert. Maar dat klopt niet. De Grieken hebben het niet over de meerderheid en de minderheid. De aristocraten hadden de macht. Zij vormden een bovenlaag, een klein percentage, maar de meerderheid van de bevolking bestond uit arbeiders en slaven. Zij hadden geen stemrecht. Het idee dat ons democratische systeem van de Grieken komt, is fout. Ik zeg niet dat de democratie die we nu hebben direct voortkomt uit Tenach en Talmoed. Ik spreek over het principe waaruit het is ontwikkeld, waarop het is gebaseerd. Ten eerste: iedereen is even belangrijk en ten tweede: je hebt een minderheid en een meerderheid.

Dan is er nog iets. De teksten in Genesis 14, 18 en 21 en Exodus 18 gaan allemaal over helden uit het Israëliëse verhaal, die op een vriendelijke wijze relaties hebben met anderen, zoals Abraham met Melchisedek, Mozes met zijn schoonvader Jetro. Jetro kwam naar Israël, bracht Mozes zijn vrouw en kinderen. En wat deed hij in Exodus 18, 12: *‘Mozes’ schoonvader Jetro, bracht God een brandoffer en een vredeoffer...’* Zij zaten samen een maaltijd die een Midianitische priester had aangericht voor God. Dat zou nu OJEC heten. Ze hebben samen gegeten. Er was geen onderscheid.

Vraag: Hoever gaat de interreligieuze dialoog? Wie werd er gediend? Wie was de god van Jetro?

We zien hoe ver het gaat uit respect voor de ander die niet Joods is. Een hele parasja is genoemd naar dit gedeelte Jetro (Ex. 18-20). Jetro was een Midianitische priester. Deze parasja is naar hem genoemd, omdat hij Mozes adviseert hoe je een overheid moet inrichten.

Mozes was gewend om zitting te houden als rechter. Iedereen bracht, de hele dag door, zijn problemen bij hem. Dat is het begin van wat je noemt burn-out. Jetro adviseert hem een juridisch systeem op te bouwen, met lagere en regionale rechtbanken. Voor de tientallen, voor de honderden, voor de duizenden. En als er dan een vraag komt waarop niemand een antwoord heeft, dan komen ze bij jou. Mozes legt zich daarbij neer. Hij zegt niet: Jij bent niet Joods, jij gaat mij toch niet vertellen hoe wij onze zaken moeten regelen. Nee: Jetro je hebt me gered van een burn-out. Jetro vertelt hem ook wat voor soort mensen hij moet aanstellen. De interreligieuze dialoog gaat zo ver dat als niet-joden goede ideeën hebben de Joden ze overnemen. Het maakt ons niet uit, een goed idee is een goed idee. Dat is rationeel.

Een goed voorbeeld: vijftig jaar geleden zag ik borden in de kerk waarop de liederen en schriftlezingen worden aangegeven. In de synagogen moest de rabbijn zeggen: we gaan nu deze psalm lezen. Die aankondigingen onderbreken. Nu staan in synagogen in Nederland de teksten ook op borden aangegeven. Een idee van de gojim. De Joden waren niet slim genoeg voor dit idee.

Of een ander voorbeeld. De Tenach kent geen hoofdstuk- en vers indeling. Dit idee is uitgevonden door christenen. Zo konden ze het nieuwe testament onderbouwen door teksten uit het oude testament. Tegenwoordig is er geen Joodse bijbel zonder hoofdstuk- en vers indeling.

Zo ook de eerste Talmoed die gedrukt is door Daniel Bamberg, een katholieke uitgever in Venetië, Italië, 16de eeuw. De handgeschreven Talmoed, manuscript, heeft geen pagina's, alleen de naam van het traktaat en een hoofdstukindeling. Ga daar maar eens iets in vinden. Nu heb je een gedrukte Talmoed met pagina 2a en 2b, 3a en 3b enz. Dit idee was van Daniel Bamberg, een katholieke uitgever. Deze pagina-indeling was nodig om de printplaten in de juiste volgorde te houden. Dat is nu standaard ook bij de meest ultra-orthodoxen. Zij wilden dat eerst niet veranderen omdat ze het visuele beeld van de Talmoed wilde bewaren. Als ze zouden weten dat het idee van de pagina-indeling van de katholieken komt, zouden ze getraumatiseerd raken.

Dit past bij Maimonides. Hij zegt je moet de goede ideeën gebruiken. Het maakt niet uit waar ze vandaan komen. Het maakt niet uit of ze Joods zijn of niet. Daarom geeft hij in zijn codex, de Misjna Thora, nooit aan waar ideeën vandaan komen om te voorkomen dat men zal zeggen: als die dat zegt dan heb ik er niets aan, want ik heb iets tegen die persoon. Hij wil dat alleen de inhoud bepalend is en niet wie het gezegd heeft. Want de waarheid is de waarheid, van wie deze ook komt. Hoe vaak zijn er niet concepten overgenomen door interreligieuze openheid te respecteren. Waarheid is waarheid. Dat wil niet zeggen dat er geen verschillen zijn. Natuurlijk zijn die er, maar nu spreken we over de waarheden.

Mozes en Jetro eten samen voor het aangezicht van God (Ex. 18:12). Ze dienen God ook samen.

Ze aten samen van de offers die ze brachten. Een offer is een heilige zaak. Niet zomaar een kleine maaltijd. Het is een 'Olah' een brandoffer. Kodesj, heilig. Ze aten van de offers die ze brachten voor God. Zoiets als een Jood die in de katholieke kerk meedoet aan een mis. Ik zou dat niet doen, maar als voorbeeld. Ze aten samen. Ze hadden een religieuze dienst. Waarom konden ze dat doen, omdat ze open stonden voor de waarheid.

Abraham heeft met Abimelech een afspraak gemaakt en toen hebben ze zeven lammeren gebracht als symbool van de verbondssluiting. Daarom heet die plaats Beer Sheva (Gen. 21:31). Die naam komt daar vandaan: de bron van de zeven lammeren. Van tevoren hadden ze ruzie. Het waren Filistijnen. Ze kwamen uit een andere cultuur. Maar ze hebben vrede

met elkaar gesloten. Of kijk nog vroeger naar Abraham die terugkwam van de oorlog met Sodom. 'Melchisedek, de koning van Salem, liet brood en wijn brengen. Hij was een priester van God, de Allerhoogste...' (Gen. 14,18). Dat is een interreligieuze handeling. Wie waren zij? Een heiden en een monotheïst. En Melchisedek vond het niet erg om dat te doen. Je hebt voorbeelden in de bijbel van interreligieus contact. Dat ondermijnt niet je eigen beleving en geloof en ook niet dat van de ander. Ander voorbeeld. Maleachi 1:11: 'van Oost naar West dienen zij mij'. Waar heeft hij het over? Over de volkeren die allemaal afgodendienaars zijn. Zij willen God eer bewijzen op hun manier. Van oost tot west dienen zij mij. Maleachi verwoordt het respect dat de afgodendienaars hebben, hun motivatie. 'Maar jullie, Israël, zijn niet trouw'. Als je dat nu zou zeggen dan zou je me een antisemiet noemen. Maar een profeet mag dat zeggen uit liefde voor zijn volk. Als je liefde voor je volk hebt, kan je ook heel kritisch op je volk zijn. Dat is één van de kenmerken van een profeet. Als je niet kritisch bent op je volk ben je geen profeet. En daarbij brengt hij ook hoop voor de toekomst.

In die context hebben we gezien, in verband met Jetro, de decentralisatie van de politieke macht. Hoe decentraliseer je? Je hebt rechters op verschillende niveaus. Niet één rechter bepaalt alles. Dat is ook voor ons van belang. Je hebt een landsbestuur, een provinciaal bestuur, een gemeentelijk bestuur, je hebt verschillende entiteiten, een parlement en de Raad van State. In alle democratieën is dat zo. Niet één persoon die alles bepaalt.

In verband met decentralisatie. Kijk verder naar Numeri 11: 14. Mozes was ziek. Hij had een burn-out. Hij zegt: *'Ik alleen kan de last van dit hele volk niet dragen, dat is te zwaar voor mij. Als U mij dit werkelijk wilt aandoen, dood me dan liever meteen.'* Het water stond Mozes aan de lippen. Wat zegt God tegen Mozes: relax Mozes.

'De EEUWIGE antwoordde Mozes: 'Breng zeventig van de oudsten van Israël bijeen van wie je weet dat ze hun taak als opzichter van het volk goed vervullen, en laat hen naar de ontmoetingstent komen om zich daar bij je te voegen. Ik zal neerdalen om daar met je te spreken, en een deel van de geest die op jou rust zal ik op hen overdragen. Dan kunnen zij samen met jou de last van het volk dragen en hoef je dat niet langer alleen te doen.'

Hij krijgt 70 mensen mee. Dus niet meer één mans leiderschap.

Eldad en Medad stoppen niet met profeteren en Jozua schrikt daarvan (Numeri 11: 26): Mozes, Mozes, die mensen stoppen niet met profeteren. Jozua (Josjua) maakt zich daar zorgen over. Mozes zegt: hoezo stoppen? Ik wil dat iedereen profeet is. Stel dat politici in Nederland dat tegen ons zeggen. Laat iedereen een parlamentslid zijn. Dan hadden we deze kabinetsproblemen niet gehad. Dit is decentralisatie van politieke macht. Het idee is dat iedereen verantwoordelijkheid kan dragen. Zonder vrijwilligers hebben we in dit land geen democratie. Vrijwilligers dragen allerlei verantwoordelijkheden die niet officieel politiek gecertificeerd zijn. Daarom heb je hier een democratie. Het gaat niet alleen om de formele structuren. Het gaat om het idee dat we het samen moeten dragen. Dat is wat je hier ziet.

Opmerking uit de zaal: Wat je nu vertelt, is in Amsterdam uitgebeeld in het paleis op de Dam. Op een aquarel is uitgebeeld hoe Mozes zeventig oudsten aanstelt. (Inmiddels is het aquarel in het Stadsarchief). Het is interessant dat in Amsterdam dit Bijbelse principe is overgenomen door het gemeentebestuur.

Ik heb ooit op de site van Friedrich Schillers geschreven een lange lofzang gelezen over de decentralisatie in Nederland. Hij bewonderde dit. Want zakenlieden in Nederland wilde geen centrale regels. In de zeventiende eeuw, 1688, in het conflict tussen katholieken en protestanten, hebben de Engelsen de Nederlandse koning Willem naar Engeland gehaald om deze decentralisatie door te voeren, maar de katholieke John, de koning, wilde het

Franse model invoeren, een centraal, katholiek gezag, top-down. De Engelsen wilde het van onderop. Het Nederlandse voorbeeld van decentralisatie wilden zij invoeren.

Joden, zou je kunnen zeggen, zijn in feite anarchistisch. Ik ook, ik wil niet dat niemand macht over mij heeft. Ik ben een beeld van God en jullie zijn ook beeld van God. Ik wil niet een deel van mijn rechten afstaan aan een overheid. Vrijwillig geef ik een deel van mijn absolute vrijheid op om grotere problemen het hoofd te bieden, omwille van mijn eigen belang. Bijv. m.b.t. de dingen die we alleen maar samen kunnen doen: het milieu, verdediging enz. In principe heeft niemand het recht om over mij te heersen. Wie macht krijgt, moet zich altijd realiseren dat hij in dienst is van mij. Maar dat wordt dikwijls vergeten.

Daarom is het moeilijk om Joden te besturen, overal in de geschiedenis. Wij bidden voor de overheid, maar in principe heeft niemand het recht over mij te heersen. God heeft ons onafhankelijk gemaakt, behalve tegenover Hem. Het gaat om dialectiek. Aan de ene kant absolute individualiteit en aan de andere kant samenwerken voor het welzijn van ons allen, met het oog op mijn welzijn en dat van ons. Dat is de spanning die Joden moeilijk kunnen verteerden bij dictaturen. Daarom hebben Joden het altijd moeilijk in dictaturen.

Er is hier nog een punt met betrekking tot democratie. Ex.23: 9, Lev. 19: 33 en nog 36 geboden van de 613 geboden over de vreemdeling. Dat je de vreemdeling niet moet uitbuiten. Dat je hem gelijk moet behandelen. Als voorbeeld lees Sefer haMitzvot, het Boek van de Geboden, van Maimonides. Er zijn allerlei boeken over de lijst van de mitzvot. Zesendertig van de mitzvot (geboden) zijn toegespitst op de vreemdeling je mag hem niet uitbuiten, niet uitschelden, hij moet evenzeer de offerdienst doen. Hij moet gelijk behandeld worden, je moet hem niet vergeten op sabbat, jij, jouw vrouw en kinderen.... want jullie waren vreemdeling in Egypte. De ethiek van de Thora is georiënteerd op de herinnering dat we in principe allemaal vreemdeling zijn. We moeten altijd empathie hebben voor diegene die niet tot het establishment behoren. Wat is er democratischer dan dit concept over de vreemdeling? Behandelen wij de vreemdeling in dit land goed?

Ook in Israël behandelen we de vreemdeling niet goed. Ik heb het niet over de Palestijnen. Ik heb het over de arbeidsmigranten. Wij behandelen ze niet goed. Daar is kritiek op. Ze hebben geen politieke macht. Je buit hen uit. Dat gaat over de vreemdeling.

Over de vrijheid van meningsuiting: Lev.19:16-18: 'Breng het leven van een ander niet in gevaar door lasterpraat over hem rond te strooien. Ik ben de EEUWIGE. Wees niet haatdragend. Als je iemand iets te verwijten hebt, roep hem dan ter verantwoording en laad niet omwille van een ander schuld op je door te wreken of wrok te blijven koesteren. Heb je naaste lief als jezelf. Ik ben de EEUWIGE.' Je moet hem bekritisieren als hij iets fout doet of als je denkt dat hij iets fout heeft gedaan. Zeg tegen hem: ik heb jou iets te verwijten. Laat het hem uitleggen. En daarna zeg ik wat ik wil zeggen. Dat geldt ook voor mensen met veel macht. Zelfs God mag bekritiseerd worden. Iemand die dat doet, is Abraham, in het verhaal van Sodom en Gomorra. Hij zegt tegen God: '*Hij die rechter is over de hele aarde moet toch rechtvaardig handelen?*' (Gen. 18:25). U hebt gezegd dat wij recht moeten doen. Geldt dat dan ook niet voor Uzelf? Er is een grens aan kritiek geven. De grens aan de kritiek is volgens de Talmoed, als je weet dat er niet wordt geluisterd. Dan moet je niet verder gaan. Je moet goed opletten, want kritiek geven is een kunst. Hoe geef je kritiek? Er zal geluisterd moeten kunnen worden. Dat staat in de Traktaat Arachin. Daar is een discussie over dit soort kritiek door Rabbi Meïr en Rabbi Akiva uit de tweede eeuw van de gewone jaartelling. De ene zegt: 'Wat een verschrikkelijke generatie is dit, ze weten niet hoe ze kritiek moeten leveren.' De ander zegt: 'Wat een verschrikkelijke generatie is dit ze weten niet hoe ze kritiek kunnen accepteren.' Want kritiek te geven is één ding, maar kritiek ontvangen, is iets anders. Stel het

gaat over jezelf, of over je kinderen, dat is natuurlijk nog moeilijker. Kinderen zijn geboren om permanent kritisch op hun ouders te zijn. Dat is hun doel. Denk erover na hoe moeilijk het is om zelf kritiek te ontvangen. We gaan altijd rationaliseren, verdedigingsstrategieën gebruiken. Ik bedoel het niet zo etc. Je doet dit om niet te hoeven zeggen: je hebt gelijk. Vertel eens meer, wat heb ik gedaan? Dat is moeilijk. Kritiek geven zonder stemverheffing, maar rustig tegen iemand zeggen: luister, het geluid in jouw huis is heel leuk, maar soms, die lage tonen... Ik weet dat je het niet vervelend bedoelt, maar ben je je ervan bewust dat jouw radio zo hard staat. Oh buurman, ik wist dat helemaal niet. Goed dat je me dat vertelde. Of, met stemverheffing: ik heb het recht te doen wat ik wil in mijn huis. Dan zeg je, oké ja, sorry. Je weet hoe moeilijk het is kritiek te geven op je buurman. Kritiek geven en kritiek ontvangen.

Het klassieke voorbeeld is Nathan, de profeet, in gesprek met David. Hoe doet hij dat? Zegt hij: David wat heb je met Bathseba gedaan? Nee, hij vertelt een parabel. Wat heeft die man gedaan? Jij bent die man! En David zegt: 'Ik heb gezondigd.' Hij begreep het. Daarom is hij koning van Israël. Niet omdat hij perfect is, maar omdat hij in staat is kritiek te ontvangen en kan toegeven. Er is een hele psalm over zijn zonde. Psalm 51. Terwijl Saul, die kritiek van Samuel krijgt, meteen met allerlei excuses komt. Als je begint excuses te maken in plaats van toe te geven dat je een fout hebt gemaakt, dan verlies je het koningschap.

Welke instituten leveren kritiek in onze maatschappij? Dat zijn de journalisten, de kranten, de radioprogramma's, de digitale realiteit. Dat zijn de middelen om kritiek te geven. Als je de vrije pers gaat inperken dan ondermijnt je de waarde van de democratie. Er is een grens. Het concept van kritiek geven hoort erbij. De Talmoed is kritiek op de Thora. Niet alles wat in de Thora staat, klopt letterlijk. God hoe moet ik die lezen? U hebt dit gezegd, maar U bedoelt het waarschijnlijk zo. Zo ontstaat de hermeneutiek van de rabbijnse traditie door hoe zij de heilige woorden van openbaring lezen.

Ik heb een vraag over de profeten van wie we deze morgen een overzicht hebben gekregen. Wie heeft hoger aanzien in de Joodse traditie, de profeet of de rabbijn? Vaak wordt gezegd: de profeet, omdat de profeet in de naam van God spreekt. En de rabbijn, in wiens naam spreekt hij? De rabbijnen spreken vanuit het eigen verstand, vanuit begrip, wijsheid, inzicht. Zij gebruiken hun rationaliteit, die beperkt is. De Talmoed (Rabbi Jochanan) zegt: op de dag waarop de Tempel werd vernietigd, is de profetie gestopt en gegeven aan idioten. Profetie wordt een eigenschap van mensen die niet goed bij hun verstand zijn. Waarom? Omdat een profeet de spreekbuis van God is. Het is interessant dat toen God aan Mozes voorstelde naar Faraó te gaan, hij zei: 'Aaron zal jouw navie (profeet) zijn', jouw spreekbuis. Jij Mozes zal voor hem 'elohiem' zijn, God. Hij bedoelt: de leider. Want het woord elohiem kan ook een leider, een koning, betekenen. Hij zal het door vertellen. Want Aäron sprak de Egyptische taal beter. Hij heeft er 50 jaar langer geleefd dan Mozes. Mozes was 50 jaar weg uit Egypte, hij was in Midian. Hij vertrok toen hij 30 was en ging terug toen hij 80 was. Hij sprak geen Egyptisch meer. Hij zou niet weten wat te zeggen. Hij zou daar staan stotteren. Aaron is welbespraakt. Hij kan goed spreken. Hij vertelt het door.

Er is een uitleg over Mozes die zwaar van mond is en van taal. Sommige mensen denken hij gehandicapt is. Nee, hij stotterde. [Grapje: God vroeg hem waar wil hij naar toe wilde. Hij wilde zeggen Canada. Maar hij stotterde: Kananana.] Een ander zegt: het gaat niet over een fysiek gebrek, het gaat over taalkennis. Hij kende de Egyptische taal niet goed genoeg aan het hof te spreken. Daar moet je spreken als een Piet Jan Donner, als iemand die goed Nederlands kan spreken.

In Leviticus 25: 39-43 gaat het over werkzaamheden en de werknemer in verband met slavernij. Slavernij is in de Bijbel toegestaan. Er waren Joodse slaven en niet-Joodse slaven. Maar de slavernij werd beperkt. Waarom toch slavernij? Waarom is slavernij, die zo onmenselijk is, niet verboden? Omdat dat de omstandigheden in die tijd zijn. Het is toegestaan. Het is geen gebod een slaaf te moeten hebben, maar het was een realiteit en omdat je ze hebt, zijn er voorschriften. Het belangrijkste voorschrift is dat jouw Hebreeuwse slaaf niet als slaaf behandeld moet worden, maar als een werknemer. Dat is interessant. Je moet hem na zes jaar vrijlaten. Hij is geen permanente slaaf. De Talmoad zegt: als je één kussen hebt, moet je die aan je slaaf geven en niet voor jezelf houden. Dit zijn geïdealiseerde beelden, maar je ziet de richting waarin wordt gedacht. Slavernij is een slechte zaak, maar het wordt getolereerd. Er zijn nog geen machines om dit soort mensenwerk te vervangen. Zo werkte de economie, maar uiteindelijk pleit niemand voor slavernij.

In Deuteronomium 10 hoor je dat God liefde heeft voor de zwakke mensen, niet voor de sterken. Dat betekent aandacht geven aan de zwakken in onze maatschappij. Ook dat is een deel van onze democratie. Dan moet je kijken naar de budgetten. Doen wij dat? Daklozen, wezen, bedoeïenen in Israël, mensen met allerlei ziekten enz.

Over de centralisatie van politiek macht door het koningschap in Deuteronomium 17 gaan jullie tezamen de Talmoadtekst bestuderen.

Deut. 17: 14 vv.: *“Wanneer u in het land gekomen bent dat de HEER, uw God, u zal geven en u het in bezit hebt genomen en er woont, zegt u misschien: ‘Laten we een koning aanstellen, net zoals de volken om ons heen.’ Dat is geoorloofd: u mag uit uw midden iemand die door de EEUWIGE, uw God, zal worden uitgekozen, als koning aanstellen.”*

Is dit een optie of is dit een verplichting? Daar gaat het over. Wat is een betere vorm, de monarchie of de democratie?

Conclusie: Door die voorbeelden uit de profetische teksten, zien wij hoe de basiswaarden van de moderne democratie ten aanzien van het individu, de maatschappij, de meningsvrijheid, het uiten van kritiek zowel tegenover de machtige, als ook de zwakke en de werknemer, een bron vormen voor de verdere verdieping en uitbreiding van deze ideeën vanuit de klassieke tijd tot de moderne periode.

m.b.t. I Samuel 8

TALMOED SANHEDRIN

(vertaling - Jacob de Leeuw)

סנהדרין פרק שני כ:

SANHEDRIEN HOOFDSTUK 2 • 20B

331

מתני' ופוכין גדרות אחרים

Misjna: Hij mag 'doorbreken'. (Dat wil zeggen:) de omheining van anderen doorbreken. (afh)•

לעשות לו דרך. לשדה ולכרמו

Hij mag zich een weg banen. Door het veld of de wijngaard van een ander. (afm)•

חלק בראש. חלק היפה ברור ראשון ונטול מחלה

חלק בראש. חלק היפה ברור ראשון ונטול מחלה Zijn deel het eerst. Van het meest uitgelezen deel van de buit; hij mag zich de helft (van de buit) toeëigenen. (afh)•

גמ' בפרשת מלך. בספר שמואל (א ח) כינסו וכוונתם יקח וכוונתו כהם

Gemara: In het hoofdstuk betreffende de koning. In het Bijbelboek I Samuel. Sjmoeël alef (hoofdstuk 8:11-17). "Hij (de koning) zal uw zonen en dochters nemen" e.d. (afn)•

van bijvoorbeeld schuren e.d. te betalen.

•2022. De Ran (הר"ן ד"ה ומוציא) legt uit dat hier het onderwerp is dat hij, de koning, ook tegen de zin van het groot sanhedrien, ten strijde mag laten trekken, want dit onderwerp is nog nergens ter sprake geweest. Maar dit echter alleen met toestemming van groot sanhedrien.

•2023. Dit, dat wil zeggen: betreffende een willekeurige oorlog dient het groot sanhedrien toestemming te geven; zie namelijk bovenaan in de Misjna op folio 2a. Waarom komt de Misjna opnieuw met deze bepaling?

•2024. Zie I Samuel, Sjmoeël alef hoofdstuk 8:11-17 waar de rechten van de koning worden opgesomd (samengevat): Iemands zonen zullen door de koning worden afgenomen om dienst te doen voor zijn ruitery of zijn escorte of deze zal hen aanstellen als legerofficieren over een bataljon of een peloton. Tevens zullen zij als voetvolk dienen. Verder moeten zij de akkers van de koning ploegen en de oogst van de koning binnenhalen. Tevens zal hij hen zijn wapentuig en zijn strijdswagens laten maken. Ook zal de koning de dochters van Jisraël nemen om zelf te laten bereiden en om hen te laten koken en bakken. De koning zal de vruchtbaarste akkers, wijn- en olijfgaarden van het volk afnemen en toewijzen aan zijn hovelingen. Hij zal een tiende deel van de oogst opeisen en dat geven aan zijn hovelingen en zijn leidinggevende ambtenaren. Verder zal de koning de beste arbeiders en knechten van het volk afnemen om deze voor zichzelf te laten werken en ook zal hij de ezels van het volk nemen en van de schapen en geiten van het volk een tiende deel voor zichzelf opeisen en ook zal het volk de koning moeten dienen.

•2025. De tekst spreekt er ook over dat de koning gerechtigd is אה שדומים ואת פרמיתם וזיתים השוים ואת ומה לעבדיו

אמר רב יהודה אמר שמואל Rav Jehoeda zei in naam van Sjmoeël:

אלו מוציאין למלחמת הרשות אלא על פי בית דין של שבועים ואחד met de woorden in de misjna: Men mag niet ten strijde trekken voor een willekeurige oorlog zonder toestemming van het gerechtshof bestaande uit eenenzeventig (rechters). Waarom wordt dit onderwerp nog eens behandeld?

Aangezien de 'leraar van de Misjna', de Tana, leert over alle zaken die de koning aangaan, noemt hij ook de wet betreffende het ten strijde trekken voor een willekeurige oorlog (dat hiervoor ook voor de koning toestemming van het groot sanhedrien vereist is).

De Gemara beoordeelt of datgene wat in de 'afdeling betreffende de koning', parsjat hamelech, gezegd is, al of niet wet, halacha, de halכה is.

אמר רב יהודה אמר שמואל Rav Jehoeda zei in naam van Sjmoeël: כל האומר בפרשת מלך Alles wat gezegd is (door Samuel de 'profeet', navie, (נבי, in de 'afdeling van de koning' (פרשת המלך, afo 2025) מלך מותר בו mag de koning doen. 2026

gelezen deel van jullie velden en jullie wijngaarden en jullie olijfbomen zal nemen en dit geven aan zijn dienaren." Tosefot geeft nu zes antwoorden op de vraag waarom koning Achav gestraft wordt voor het doden van Navot, in verband met het feit dat deze weigerde hem (Achav) zijn wijngaard te verkopen; en tevens op de vraag waarom koning Davied het noodzakelijk vond te vragen

of het hem was toegestaan om gerstvoorraden te ruilen (voor voorraden linzen die nog buitgemaakt moesten worden op de Filistijnen) om zijn dieren te voederen. תוס' ד"ה מלך מותר. Alles wat gezegd is in het hoofdstuk van de koning mag hij doen. כיון שלא רצה למכור לו כרמו תימה למה נענש Je zou je kunnen afvragen waarom Achav gestraft werd wegens Navot, want deze wilde hem immers niet zijn wijngaard verkopen.

ועוד - דבפרק הכונס צאן לדיר (ב"ק דף ס.) קאמר דדוד שאל אם היה יכול להחליף גדישין של שערין מישראל לתת בפני בהמתו En bovendien wordt in Talmoed Baba Kama folio 60b in het hoofdstuk betreffende 'het brengen van schapen in een schuur waarbij de deur op slot wordt gedaan' verteld dat de soldaten van Davied (die in strijd waren met de Filistijnen) de hopen gerst die gelegen waren op velden van Jisraël en die eigendom waren van een Jisraëliet aan de paarden (van het slagveld) als voedsel gaven in ruil voor linzen die nog buitgemaakt moesten worden op de Filistijnen. (Met andere woorden: de rover blijft slecht, ook al betaalt hij met iets wat geroofd is.)

ו"ל, דבפרשת המלך כתיב (שמואל א ח) "יקח נתנו En men zou kunnen zeggen dat de pasoek in I Samuel, Sjmoeël alef hoofdstuk 8:14 "Hij (de koning) zal nemen en geven aan zijn dienaren", wil zeggen: niet voor zichzelf. ויעוד י"ל - דבתנא היה יכול ליקח אם היה רוצה; אבל כשהיה שואל אחאב שימכרו לו, חשב

En men zou kunnen zeggen: Als Achav had gewild, had hij de wijngaard voor zichzelf genomen; maar aangezien hij (Achav) vroeg of hij (Navot) hem deze (wijngaard) wilde verkopen, impliceerde Achav hiermee dat Navot mocht en kon weigeren!

ועי"ל - דנענש לפי ששאל הכרם לעשות ע"ז, דכתיב (מלכים א כא) "והיה לי לגן ירק", Maar bovendien is het zo dat Achav de wijngaard wilde bezitten om hierop avoda zara, 'afgodendienst', te verrichten, want er staat geschreven (zie I Koningen, Melachiem alef hoofdstuk 21:2) "zodat deze tuin voor mij een groene tuin zal zijn etc." (maar dit is een eufemisme voor afgoderij) want deze tuin van Navot zal dan worden gebruikt voor afgoderij en onreinheid, overeenkomend met Jesaja, Jesajahoe 66:17: "Zij die zichzelf voorbereiden en die zichzelf willen reinigen in de (lust)tuinen, de een na de ander en daar zwijnenvlees eten en afschuuwwekkende (andere) dingen en knaagdieren, zij zullen ten ondergaan zo zegt de Eeuwige."

והקדקן תירץ - דאינו מותר רק בשדות הרחוקים מן העיר, ולא מעלי כל כך; אבל כים En de Nakdan geeft als antwoord dat het slechts de koning geoorloofd is velden van iemand af te nemen die dat veld gekocht heeft van een ander, maar niet van een eigenaar die het van zijn vader geërfd heeft. En Navot geeft ook

Toen zij het land binnentrokken, Want bij al deze (opdrachten) staat het begrip 'inbezitneming' (*Jeroesja*, ירושה) en het begrip 'je vestiging' (*vejasjavta*, וישבת), namelijk: "Wanneer je het (land) in bezit zult nemen en er zult wonen." Zie Deuteronomium, *Devariem* 17:14: "En je zult zeggen: Ik wil een koning over mij aanstellen; en bij Amalek is 'geschreven (zie Deuteronomium, *Devariem* 25:19): "En het zal gebeuren wanneer de Eeuwige jullie rust heeft geschonken van al jullie vijanden rondom in het land, dat de Eeuwige, jullie God, jullie als erfgoed geeft om het in bezit te nemen dan zullen jullie het aandenken aan Amalek uitwissen van onder de hemel; vergeet het niet!" En evenzo staat er bij de (oprichting van de) tempel geschreven (zie Deuteronomium, *Devariem* 12:10-11): "Wanneer jullie echter de Jordaan overgetrokken zult zijn en wonen zullen in het land (dat de Eeuwige, jullie God, jullie ten erfdel geeft en Hij jullie rust geschonken zal hebben van al jullie vijanden rondom en jullie veilig zullen wonen, dan zal het gebeuren dat de Eeuwige, jullie God, de plaats zal uitkiezen om daar zijn Naam te vestigen)." (afs) *

"En jullie zullen de Jordaan overtrekken en jullie vestigen in het land, dat de Eeuwige jullie God jullie geeft als erfgoed. En dan zal Hij je rust geven van al jullie vijanden die rondom zijn en jullie zullen er veilig wonen."

En de Tora vervolgt: שם שמה ויהיה המקום אשר יבחר יהוה אלהיכם בו לשכון שמו תביאו את כל אשר אנכי מצוה אתכם עולתיכם וזבחיכם מעשרתיכם ותקמת דכם וכל מבחר דגריכם אשר תדרי ליהוה "Dan zal de Eeuwige, jullie God de plaats uitkiezen waar Hij zijn Naam zal vestigen en jullie zullen daar brengen alles wat Ik jullie opdraag; jullie brandoffers, jullie offerandes, jullie tienden, en de heffingen van jullie hand; en alles wat jullie beloofd hebben, te wijden aan de Eeuwige."

Dus pas wanneer het land volledig in bezit is genomen en het volk er zich gevestigd heeft, zal men een koning (i.c. Sjaoel) kunnen aanstellen en deze zal de opdracht krijgen tegen Amalek ten strijde te trekken en Amalek te vernietigen (conform de opdracht uit de Tora in Exodus, *Sjmot* 17:14-16 en Deuteronomium, *Devariem* 25:17). Pas dan zal de tempel gebouwd kunnen worden. Sjaoel faalde echter in zijn opdracht die Sjmoëel hem namens God gaf (zie I Samuel, *Sjmoëel alef* 15:1-35). En daarom werd hem het koningschap ontnomen en overgedragen aan de Daviedische dynastie.

•2035. Dit is rabbi Nechemja.
 •2036. Zie I Samuel, *Sjmoëel alef* 12:14.
 •2037. Want het was de Eeuwige bekend dat het volk zou klagen dat het net als alle andere omringende volkeren een koning wilde hebben (zie volgende noot), terwijl het volk God als koning had! Dus rabbi Nehoraj beschouwde het aanstellen van de koning niet zozeer als een opdracht

van God, maar als een tegemoetkoming van Hem om het volk tevreden te stellen dat ze een koning zouden krijgen van vlees en bloed. Er waren echter nu wel allerlei restricties (zowel voor de koning als het volk) van toepassing voor het koningschap.

- 2038. Zie Deuteronomium, *Devariem* 17:14: כי תבא אל הארץ אשר יהוה אלהיך נתן לך וירשתה וישבתה בה ואמרת עלי מלך "Wanneer jullie zullen komen in het land dat de Eeuwige, jullie God, jullie geeft en jullie het in bezit genomen zullen hebben en erin zullen wonen; en jullie zullen zeggen: Ik wil een koning over mij aanstellen, als alle volkeren, die rondom mij zijn."
- 2039. De baraita staat in Tosefta Talmoeed Sanhedrien hoofdstuk 4. En hierin staat als auteur niet rabbi Eliëzer vermeld, maar rabbi Eliëzer ben Jossi.
- 2040. Zekeniem, de ouderen, i.c. de leden van het groot sanhedrien.
- 2041. Zie I Samuel, *Sjmoëel alef* 8:6: כי תבא אל הארץ אשר יהוה אלהיך נתן לך וירשתה וישבתה בה ואמרת עלי מלך "En deze zaak mishagde Sjmoëel, toen zij zeiden: Geef ons een koning om ons te richten; en Sjmoëel bad tot de Eeuwige."
- 2042. Het eenvoudige boerenvolk, de ongeletterden.
- 2043. Zie I Samuel, *Sjmoëel alef* 8:20: ויהיו גם אנחנו ככל הגוים ושפטנו

וְלִבְנוֹת לָקַח עִמָּלֵק
en om²⁰³¹ de nakomelingen van Amalek te vernietigen

וְלִבְנוֹת לָקַח עִמָּלֵק
en om²⁰³² voor hen het 'verkozen huis'²⁰³³ (בית הבחירה, 'beet habechiera') te bouwen.²⁰³⁴

2 **רבי נהוראי אומר**
Rabbi Nehoraj,²⁰³⁵ de andere Tana, zegt:

לא נאמרה ברשה זו אלא כנגד תרעומתו, שנאמר
Deze afdeling²⁰³⁶ is alleen maar gezegd-^{aft} (uit voorzorg) tegen hun latere klachten,²⁰³⁷ omdat er gezegd is:²⁰³⁸

De Gemara vermeldt nog een andere reden voor de wens van het volk een koning te hebben in de volgende baraita.

וגו' אמרת אשימה עלי מלך (דברים יז, יד)
"En je zult zeggen, ik zal een koning over mij aanstellen etc."

תנא
Er is in een baraita geleerd:

3 **רבי אליעזר אומר**
Rabbi Eliëzer²⁰³⁹ zegt:

זקנים שבדור כהונו שאלו, שנאמר
De 'ouderen'²⁰⁴⁰ (זקנים, zekeniem) in die generatie van de profeet Sjmoëel vroegen een koning met een fatsoenlijke reden, want er is gezegd.²⁰⁴¹

תנה לנו מלך לשפטנו (שמואל א' ח, ו)
"Geef ons een koning, opdat deze ons zal richten."

אבל עמי הארץ שבהו קלקלו, שנאמר
Maar het 'gewone volk'²⁰⁴² (עמי הארץ, amé haärets) handelde onwaardig,^{aft} want er werd door hen gezegd:²⁰⁴³

לא נאמרה פרשה זו.

דשום תשים עליך מלך משום מלוא הלא כנגד תרעומתם שגלו לפניו שעתידים להתרעם על כך ולומר והיינו גם אנחנו ככל הגוים שנאמר ואמרת אשימה עליך אתם לומר כן: ר' נהוראי אומר כו' לא גרסינן ליה בתוספתא ותדע דשיבוש הוא דהא ק"ל בעירובין (דף יג:) דהוא רבי נחמיה הוא רבי נחמיה

לא נאמרה פרשה זו. דשום תשים עליך מלך משום מלוא הלא כנגד תרעומתם שגלו לפניו שעתידים להתרעם על כך ולומר והיינו גם אנחנו ככל הגוים שנאמר ואמרת אשימה עליך אתם לומר כן: ר' נהוראי אומר כו' לא גרסינן ליה בתוספתא ותדע דשיבוש הוא דהא ק"ל בעירובין (דף יג:) דהוא רבי נחמיה הוא רבי נחמיה. Deze sectie is (volgens rabbi Nehoraj, die het niet met de bewering van rabbi Jehoeda eens is) alleen maar gezegd. Name-lijk de sectie betreffende de opdracht: "je zult een koning over je aanstellen"; en dit is (volgens rabbi Nehoraj) alleen maar wegens de verontwaardiging van het volk (dat zij geen koning hadden zoals de andere omringende volkeren); want het was de Alwetende bekend dat zij (het volk) in de toekomst zodanig verontwaardigd zouden zijn dat zij zouden zeggen: Wij willen ook een koning, zoals alle volkeren, want er is gezegd voor wat betreft de toekomst: "En jullie zullen zeggen: Ik wil een koning over mij aanstellen, als alle volkeren, die rondom mij zijn" (zie Deuteronomium, *Devariem* 17:14). Rabbi Nehoraj zei: Al deze woorden in de Gemara moeten niet zo letterlijk worden opgevat en moeten als volgt geduid worden, namelijk dat er geen mitsva, 'opdracht' is, maar toestemming is (van God om een koning aan te stellen); en dit (namelijk de verklaring van rabbi Nehoraj die superieur is) wordt voor ons duidelijk gemaakt in Talmoeed Broevien folio 13b (waar zijn grote en diepe halachische kennis duidelijk wordt en) waar hij ook wel rabbi Meir, de rabbijn die licht verspreidt en rabbi Nechemja wordt genoemd. (aft) *

“En ook zullen we als alle volkeren zijn; en onze koning zal recht over ons spreken en voor ons uit-trekken ten oorlog.”

•2044. Bij het gewone volk is de prioriteitsvolgorde om een koning te hebben het gelijk zijn aan de andere volkeren en daarna pas rechtvaardigheid; bij de ‘oudsten’, lag de prioriteit bij de koning die het volk rechtvaardig zou richten. Het gewone volk had geen vertrouwen in de Eeuwige dat het volk met de hulp van God de oorlogen zou voeren tegen vijandige naties. Zij vroegen juist een koning om ‘voor hen uit te trekken’.

•2045. En de geletterden en de ‘oudsten’, zekeniem, vroegen om een koning, zodat deze recht zou spreken over hen en het volk (en dat was een geldige en fatsoenlijke reden), maar de ongeletterden en het boerenvolk vroegen een koning om hen in de strijd voor te gaan en dat was een teken dat zij geen vertrouwen in God hadden (Maharsja, וכן מהרש"א ח"א ד"ה וכן, (Maharsja). •2046. Deze opdracht werd uitgevoerd door Joav in opdracht van koning Davied. (Maharsja)

•2047. Zie Exodus, Sjemot 17:16: ויאמר כי יד על פס יהוה מלקחה ליהוה בעמלק מדר הר סיני. (Mosjee) zei: want er is een hand op de troon van de Eeuwige (dat er) een oorlog zal zijn voor de Eeuwige tegen Amalek, van generatie op generatie.” כי יד על פס יהוה ידו של הקב"ה הורמה לישבע בכסאו להיות לו מלחמה ואיבה בעמלק עולמית, ומהו כס, ולא נאמר כסא, ואף השם נחלק לחציו, נשבע הקב"ה שאין שמו שלם ואין כסאו שלם עד שימחה שמו של עמלק כולו, וכשימחה שמו יהיה השם שלם והכסא שלם, שנאמר (תהלים טז) האויב תמו חרבות לנצח, זהו עמלק שכתוב בו (עמוס א יא) ועברתו שמרה נצח, (תהלים שם) וערים נחשת אבד זכרם המה, מהו אמר אחריו (תהלים טח) ה' לעולם ישב, הרי השם שלם (תהלים שם) כונן למשפט כסאו, הרי כסאו שלם

Want er is een hand op de troon van de Eeuwige. En dit is de hand van de Heilige, gelooft zij Hij, die is opgeheven om te zweren bij zijn troon dat Hij oorlog en vijandschap zal hebben met Amalek, voor eeuwig. En wat is een כס, kes? En waarom wordt er niet gezegd, כסא, kisé, ‘zetel’? En waarom is zelfs de Naam van God in de helft gesplitst (dat wil zeggen: waarom wordt God hier slechts met de eerste twee letters van zijn naam, יה, Jah, genoemd)? (Om daarmee te zeggen dat) Hij, de Heilige, gelooft zij Hij, zweert dat zijn Naam en zijn troon niet volledig volmaakt zullen zijn, voordat de naam van Amalek in zijn geheel uitgewist zal zijn. Want er is gezegd (Psalmen, Tehilim 9:7): “De vijand is vernietigd; zwaarden bestaan voor eeuwig”; en dit slaat op Amalek, waarover geschreven is (zie Amos 1:11): “En je hebt de steden tot puin gemaakt, verloren is het aandenken aan hen.” [Evenals in Amos sprake is van Edom, de vader van Amalek, zo is ook in Psalmen, Tehilim 9:7 sprake van Edom (zie hiervoor ook Rasji op Genesis, Beresjiet 36:12).] En wat staat er nu hierna? “En

עמי הארץ קלקלו. דאלו זקנים שאלוהו לשופטם ולרדות הסרבנים שבהם אבל עמי הכל עמי הארץ תלו עליו מלחמותיהם שאמרו ויצא בראשיתו ונלחם את מלחמתנו מלחמתנו

עמי הארץ קלקלו. דאלו זקנים שאלוהו לשופטם ולרדות הסרבנים שבהם אבל עמי הכל עמי הארץ תלו עליו מלחמותיהם שאמרו ויצא בראשיתו ונלחם את מלחמתנו מלחמתנו. Maar het gewone volk handelde onwaardig. Want de zekeniem, de ‘ouderen’, of de ‘geleerden’ vroegen (een koning) om over hen recht te spreken en de opstandigen onder hen te straffen. maar het gewone volk vroeg hem (de koning) voor hen ten strijde te trekken, want zij zeiden: “Laat hem ons aanvoeren en onze strijd beslechten”. (afu) *

תנ"א

והיינו גם אנחנו ככל הגוים ושפטנו מלפניו ויצא לפנינו (דברים יז, יט-כ) “Zodat we ook als de andere volkeren zijn en dat onze koning over ons rechtsprekt en ons voorgaat.”²⁰⁴⁴

De Gemara brengt een baraita over de drie opdrachten die het joodse volk kreeg bij het binnentrekken van het land.

Er wordt in een baraita geleerd:

רבי יוסי אומר

Rabbi Jossi zegt:

שלוש מצוות נצטוו ישראל בכניסתו לארץ

Drie geboden werden aan Jisraël opgedragen bij het binnentrekken van het land.

להעמיד להם מלך

Namelijk om over hen een koning aan te stellen²⁰⁴⁵

ולהקריט ורעו של עמלק

en om het nageslacht van Amalek uit te roeien²⁰⁴⁶

ולבנות להם בית הבחירה

en om voor hen het ‘verkozen huis’, de tempel, te bouwen.

ואיני יודע איזה מהן תחילה

Maar ik weet niet, welke van deze als eerste opdracht vervuld moest worden.

כשהוא אומר

Want dit volgende Bijbelcitaat zegt:²⁰⁴⁷

כי יד על פס יהוה מלקחה לה בעמלק (שמות יז, טז)

“Want de hand is op de troon van God, dat er een strijd zal zijn met Amalek van generatie op generatie.”

הוי אומר

En uit de volgorde waarin het in deze pasoeek gezegd is volgt

להעמיד להם מלך תחילה

dat het aanstellen van een koning het eerst moet gebeuren,

ואין כסא אלא מלך, שנאמר

want een ‘troon’²⁰⁴⁸ (kes, כס) duidt op niets anders dan een koning, want er is gezegd:²⁰⁴⁹

(דברי הימים א כט, כג) וישב שלמה על כסא ה' למלך

“Toen zat Sjlomo op de troon van de Eeuwige als koning.”

ועדיין איני יודע אם לבנות להם בית הבחירה תחילה

Toch weet ik nog niet of vervolgens eerst voor hen het ‘verkozen huis’ gebouwd dient te worden

namelijk het bouwen van de tempel. Deze opdracht werd echter door zijn zoon Sjlomo afgemaakt.

•2053. Zijn invloed reikte tot in de hogere sferen met de engelen en de demonen.

de Eeuwige (hier wordt nu het tetragrammaton volledig geschreven!) zal in Eeuwigheid zeten (Psalmen, Tehilim 9:8); dus nadat Amaleks naam volledig is uitgewist, (zoals in vers 7 is gezegd) is de Naam van God weer volmaakt (en wordt deze weer met de vier letters geschreven). En verderop staat: “Hij vestigt voor het gericht zijn troon”, (waarbij het woord ‘zijn troon’ voluit wordt geschreven: כסאו en niet: כסו). (Rasji)

•2048. Het woord ‘troon’ (kes, כס) in de pasoeek Exodus, Sjemot 17:16.

•2049. Zie I Kronieken, Divree Haja-miem alef 29:23: וישב שלמה על כסא יהוה למלך תחת דוד אביו וישמעו אליו כל ישראל. (Sjlomo zat op de troon van de Eeuwige als koning, in plaats van zijn vader Davied en hij had succes en heel Jisraël luisterde naar hem.)

•2050. En ten slotte komt het bouwen van de tempel als laatste van de drie geboden.

•2051. Zie II Samuel, Sjmoeëel beet 7:1-2: ויהי כי ישב המלך בביתו ויהוה הניח לו מסבים. En het geschiedde dat de koning in zijn paleis was gezeteld en de Eeuwige hem rust had geschonken met betrekking tot al zijn vijanden rondom hem.”

ויאמר המלך אל נתן הנביא ראה נא אנכי יושב בבית ארזים וארון האלהים יושב בתוך הזריעה. “Toen sprak de koning tot de profeet Nathan: Zie toch, ik zetel in mijn cedarhouten paleis, maar de Arke van God is gelegen tussen doeken (van een tent).”

•2052. Toen Davied zijn vijanden en Amalek had verslagen en rust had gekregen, zei hij tegen Nathan, de profeet, dat hij in een mooi paleis woonde, maar dat God nog toefde in een tent tussen doeken. En daarom wilde hij de derde mitsva vervullen,

Voor verder onderzoek,

[“Attitudes toward Democracy Among Israeli Religious Leaders”](#), Charles S. Liebman, Bar-Ilan University. *The Berman Archive* (www.bjpa.org).

[“Pluralism in Israel: From Covenant to Social Compact”](#), Daniel J. Elazar, *Jerusalem Center for Public Affairs* (jcpa.org).

[Jewish Law](#), [4 Vol.], Prof. Dr. Menachem Elon, voormalig lid van het Israëlisch hooggerechts-hof. Over de bronnen van moderne wetten in de joodse traditie. Uitgever: JEWISH PUBN SOC, ISBN: 9780827603899

Artikelen van *The Israel Democracy Institute* (en.idi.org.il).

Dr. Susannah Heschel

Profets praying with their Legs: Rabbi Abraham Heschel and Rev. Martin Luther King, Jr.

Susannah Heschel (1956) is vooraanstaand hoogleraar Joodse Studies aan het Dartmouth College in New Hampshire, ze is daarnaast voorzitter van het Joodse Studie Programma. In haar wetenschappelijk onderzoek houdt zij zich vooral bezig met het joodse en protestantse denken tijdens de negentiende en twintigste eeuw, inclusief de geschiedenis van de Bijbelwetenschap, de joodse wetenschap over de islam en de geschiedenis van het antisemitisme. Ze geeft wereldwijd lezingen en gastcolleges aan universiteiten over deze actuele onderwerpen.

Daarnaast verwoordt zij - als dochter van de beroemde Pools-Amerikaanse rabbijn Abraham Joshua Heschel (1907-1972) - het gedachtengoed van haar vader, één van de belangrijkste joodse theologen en filosofen van de twintigste eeuw.

Praying with their Legs, (bidden met hun benen) is de titel van de video die we met elkaar zullen bekijken. In deze filmopname vertelt Susannah Heschel op bevlogen wijze waarom zij het gedachtengoed van haar vader wil verspreiden.

Ze vertelt waarom haar vader - zij aan zij met Martin Luther King met wie hij persoonlijk bevriend was – in 1965 de vreedzame protestmars van Selma naar Montgomery liep.

Susannah Heschel vertelt ons hoe haar vader door de bestudering van de profeten overtuigd was van het feit dat religiositeit vraagt om betrokkenheid bij politiek en maatschappij. 'Mens zijn is betrokken zijn – gewild of ongewild –, handelen en reageren, zich verwonderen... en antwoorden.'

De filmopname is in het Engels, de video zullen we een aantal keren stopzetten. Daarin kunnen we de toespraak van Susannah Heschel toelichten, u kunt u eventuele opmerkingen maken of vragen stellen over wat u onduidelijk is.

We wensen u een indrukwekkende morgen toe.

Abraham Joshua Heschel

Geboren in Warschau in 1907, als jongste kind in een Joods gezin. Zijn vader is chassidische rebbe in een gemeenschap van verarmde chassidische Joden. Ze leven strikt volgens de joodse wetten, maar de vroomheid, de mystieke omgang tussen God en mens, staat centraal. Al jong doet Heschel grondige kennis op van de joodse geschriften en leert hij door zijn leven in de gemeenschap de wereld van de chassidische mystiek, de kabbala, kennen.

Na zijn middelbare school vertrekt Heschel naar Berlijn om aan een liberaal joodse universiteit te studeren, en aan het orthodoxe rabbinale seminarie. In Berlijn valt het hem op dat het veel Joodse geleerden ontbreekt aan joodse inzichten in de Bijbeltekst. Nog net voordat de nazi's in 1933 aan de macht komen, rondt hij zijn proefschrift af: *Die Prophetie*. De promotie kan alleen voltooid worden als het boek gepubliceerd wordt bij een uitgever. Dat gebeurt uiteindelijk in 1935 in Krakau. *De Profeten* is een nadere uitwerking van dit proefschrift.

Heschel blijft tot 1940 in Europa, en werkt een tijdje als opvolger van Martin Buber in Frankfurt. Na de Kristallnacht van 9 op 10 november 1938 zit hij enige tijd in een tentenkamp bij de Poolse grens, hij wordt Duitsland uitgezet. Als Jood mag hij ook zijn land niet meer in. Zijn ouders en zijn zussen en de meeste van zijn familieleden overleven de Holocaust niet.

Uiteindelijk komt hij, via Londen en omzwervingen in de VS, in New York terecht, waar hij een leerstoel in joodse mystiek en ethiek aanvaardt aan [The Jewish Theological Seminary](#). Hij zal er de rest van zijn leven blijven.

Zijn boek *'The Prophets'*¹ verscheen in 1962, en kort daarna wordt Heschel actief in de burgerrechtenbeweging. Later zal hij zich ook openlijk tegen de Vietnamoorlog uitspreken. Met Martin Luther King raakt hij persoonlijk bevriend, ze herkennen iets bij elkaar. King haalt zijn inspiratie voor de strijd vooral uit het Oude Testament. Heschel heeft de profeten in de Tenach bestudeerd en is onder de indruk van hun pathos, de intense betrokkenheid op de wereld van vandaag.

In *'The Prophets'* werkt Heschel het begrip 'goddelijk pathos' uit. God is diep geroerd door wat mensen doen. *'Hij lijdt wanneer mensen pijn lijden; wanneer ik een ander mens pijn doe, kwets ik God.'*

In zijn betrokkenheid op de mens is God nooit neutraal, nooit aan goed en kwaad voorbij. Het is Hem altijd te doen om recht. De profeten hebben bij uitstek inzicht in het actuele pathos van God en laten onrecht niet passeren. *'Voor de profeet neemt zelfs een kleine onrechtvaardigheid kosmische afmetingen aan'*, schrijft Heschel.

Voor hem waren die Bijbelse figuren model voor zijn leven, volgens dochter Susannah. De mars in Alabama ervoer hij niet in de eerste plaats als een politieke manifestatie, zoals het de geschiedenisboeken is ingegaan. Het was niet minder dan een morele en religieuze bijeenkomst, een intens spiritueel evenement. 'Bij zijn thuiskomst zei hij: 'het was alsof mijn voeten baden.'"

¹ De Nederlandse vertaling *'De Profeten'* van Ds. Sijrk van der Zee, verscheen in 2015. Ds. Van der Zee was voorzitter van de Hervormde Raad voor Kerk & Israël.

Een geestelijke rustverstoorder

Susannah Heschel

Geschreven ter gelegenheid van de uitgave van The Prophets in Harper Perennial Modern Classics in 2001

Bron: Abraham Joshua Heschel, *De Profeten*, Vught 2013 (Skandalon), Voorwoord (p. 11-17)²

“Wat voor mens is de profeet?” vraagt mijn vader op de eerste bladzijden van *De Profeten*. Een aangevochten mens, wiens “leven en ziel op het spel staan bij wat hij zegt maar die ook in staat is “de stille zucht” van het menselijke lijden op te vangen. Gewoonlijk stellen we ons de profeten voor als mensen die de toekomst voorspellen, die waarschuwen voor de straf van God op de zonde en die sociale gerechtigheid eisen. Bij een dergelijke afgezwakte voorstelling ontbreekt het inzicht dat “God toornit in de woorden van de profeet’: Misschien hebben wij allemaal wel kritiek op onrechtvaardigheden in onze samenleving, maar die blijven in onze ogen draaglijk; voor de profeet “neemt zelfs een kleine onrechtvaardigheid kosmische afmetingen aan’: Vanwaar die intense verontwaardiging, die mateloze opwindings? Is de reactie van de profeet niet buiten proportie?

Maar het is nu juist de hartstocht van de profeet die beslissend is. Voor mijn vader is het belang van de profetie niet zozeer gelegen in de boodschap maar in de rol van de profeet als getuige, als iemand die in staat is God hoorbaar te maken en niet alleen Gods wil te openbaren maar ook zijn innerlijk leven. Profeet-zijn, schrijft hij, is leven als deelgenoot in de gevoelens van God, is gemeenschap ervaren met het goddelijk bewustzijn. De profeet hoort de stem van God en kijkt naar de wereld vanuit het perspectief van God.

Voor de meeste religieuze mensen is dit inderdaad het uitgangspunt, maar te vaak worden zij afgeleid en verwarren de boodschap met de boodschapper. De Talmoed verklaart bijvoorbeeld: “Sinds de dag dat de Tempel verwoest is, heeft de Heilige, gezegend zij Hij, in deze wereld alleen nog de vier ellen van de halacha”. (Berachot, 8a) Volgens veel joodse denkers leert deze passage het beslissende belang van de halacha; volgens mijn vader moet zij gelezen worden als een uiting van leedwezen. De halacha is, evenals de belangrijkste leer van welke religie ook, niet meer dan het voertuig dat naar God leidt en niet een vervanging van God, een uitdaging en niet een wondermiddel. Zo schrijft hij ook dat het gebed subversief behoort te zijn, een aanval op onze zelfgenoegzaamheid en niet zozeer een bevestiging van onze waarden: “Een gerust geweten betekent voor de profeet verhulling van naaktheid en vlucht voor verantwoordelijkheid.”

De profeten waren niet zomaar bijbelse figuren die een studieobject voor mijn vader waren, maar een model voor zijn leven. Een van de levendigste herinneringen uit mijn jeugd is de zaterdagavond in 1965 waarop mijn vader van huis ging om zich aan te sluiten bij dr. Martin Luther King jr. tijdens de Mars voor Stemrecht van Selma naar Montgomery. Ik herinner me dat ik hem een afscheidskus gaf en me afvroeg of ik hem ooit terug zou zien. Alabama was een verschrikking: ik had op de televisie de boosaardige sheriffs daar gezien, die zwarte demonstranten sloegen en herdershonden en waterkanonnen inzetten tegen zwarte kinderen. Zelfs de politie stond aan de kant van het kwaad. Twee weken vóór de tocht van mijn vader hadden State Troopers van Alabama met geweld ingeslagen op vreedzame demonstranten op de Edmund Petrus Brug; die dag zou bekend worden als *Bloody Sunday*.

² <https://mystiekfilosofie.com/2023/03/28/susannah-heschel-over-haar-vader/>

Het grote belang van die mars van Selma blijft naklinken, omdat het niet eenvoudig een politieke gebeurtenis betreft maar evenzeer een morele en religieuze gebeurtenis. Voor mijn vader betekende de mars een intens spiritueel evenement. Bij zijn thuiskomst zei hij: "Het was alsof mijn voeten baden': Alleen betreurde hij, zoals hij later schreef, dat "joodse religieuze instellingen weer een grote kans gemist hebben, de kans namelijk om de beweging voor Burgerrechten te interpreteren in termen van het jodendom. Het grote aantal joden dat er actief aan deelgenomen heeft is zich totaal niet bewust van wat de beweging betekent in termen van de profetische tradities."

Wat zijn deze profetische tradities? Het boek van mijn vader over de profeten is begonnen als een onderzoek naar de profetische subjectiviteit. De profeet was niet zomaar een bode van God, die onderricht moest overdragen dat het volk zou inspireren om recht te doen en het waarschuwde voor de gevolgen mochten zij die boodschap in de wind slaan. Het doorslaggevende belang van de profeten is niet de inhoud van hun boodschap, maar het soort religieuze ervaring dat zij belichamen.

De religieuze ervaring van de profeten is voor de Bijbelwetenschap lange tijd een raadsel gebleven. De studie van de Bijbel zoals die in het midden van de negentiende eeuw in Duitsland vorm kreeg werd gedomineerd door liberale protestantse theologen wier onderzoek van de profeten gekleurd werd door hun religieuze polemiek. Zij betoogden dat het profetische onderricht het hoogtepunt betekent van Israëls religieuze ontwikkeling en dat het jodendom in het post-profetische tijdperk in verval is geraakt en ontaard in kortzichtig nationalisme en wetticisme. De Duitse protestanten betoogden dat niet het jodendom de ware erfgenaam was van de profetische traditie maar het christendom. De geest van de profetische traditie zou voortleven in het onderricht van Jezus en niet in dat van de rabbijnen.

In het begin van de twintigste eeuw begonnen christelijke Bijbelgeleerden onderscheid te maken tussen het onderricht en de persoonlijkheid van de profeten. Terwijl het onderricht in verband werd gebracht met dat van Jezus, werd de profetische persoonlijkheid in toenemende mate beschreven in geringschattende termen, vergelijkbaar met de geringschatting van mystici die door geleerden vaak zijn uitgemaakt voor hysterici. De Duitse bijbelgeleerde Gustav Hölscher noemde de profeten extatici die van religieuze persoonlijkheden in het heidense Kanaän over alternatieve bewustzijnstoestanden hadden gehoord. In hun toestand van extase zagen de profeten zich, aldus Hölscher, niet alleen als boodschappers van God maar spraken zij ook als God en identificeerden zij zich met God. Andere geleerden legden ook de nadruk op het volkomen opgaan van de profeet in God, of stelden in andere gevallen de profeet voor als niet meer dan een spreekbuis van Gods boodschap.

Een dergelijk begrip van de profeten is volgens mijn vader niet gebaseerd op de tekst van de Bijbel en heeft kunnen ontstaan doordat de geleerden de passende conceptuele instrumenten misten om de profetische ervaring te begrijpen. Voor geen enkele van de karakteristieke kenmerken van extase, zoals razernij, opgaan in God, uitschakeling van het zelf, zijn in de profetische literatuur aanwijzingen te vinden. De ervaring die de profeet heeft van God, zo voert hij aan, kan beter gekenmerkt worden als verbondenheid met het goddelijke bewustzijn, als een sympathie met het goddelijk pathos, dat een intense betrokkenheid van God bij de mensheid inhoudt. De profeten gaan niet op in God met verlies van hun eigen persoonlijkheid maar delen in het goddelijk pathos door hun eigen uitgesproken sympathie. Hun eigen persoonlijkheid wordt allesbehalve uitgewist: de eigen emotionele ervaringen van de profeten geven actief kleur aan hun deelgenootschap met het goddelijk bewustzijn en hun overdracht van Gods boodschap.

De Profeten, voor het eerst gepubliceerd in het Engels in 1962, is een bewerking van mijn vaders proefschrift "Die Prophetie", dat hij op vijftientwintigjarige leeftijd schreef aan de

Universiteit van Berlijn. Hij diende de dissertatie in 1932 in en promoveerde amper een paar weken nadat Hitler aan de macht was gekomen. Ter verkrijging van de graad van doctor moest zijn dissertatie gepubliceerd worden, maar dat was niet eenvoudig voor een joodse student in het Duitsland van de nazi's. Uiteindelijk verscheen mijn vaders dissertatie in 1935, uitgegeven door de Academie van Wetenschappen van Krakow. Het boek werd zeer goed ontvangen en kreeg enthousiaste recensies in wetenschappelijke tijdschriften in Europa en de Verenigde Staten. De Duitse bijbelgeleerden waren echter niet unaniem enthousiast. Het boek verscheen op een moment dat talrijke Duitse protestanten de Hebreeuwse geschriften uit de christelijke Bijbel wilden verwijderen omdat het joodse geschriften waren. Anderen drongen er juist op aan dat het zogenaamde Oude Testament behouden zou blijven, omdat het een anti-joods boek was, met als motivatie dat de profeten voortdurend de zonden van Israël aan de kaak stelden.

Mijn vader woonde in het Duitsland van de nazi's en vluchtte nog op het laatste moment. Zijn moeder en drie van zijn zusters, die allemaal in Polen woonden, zijn door de nazi's vermoord. Deze ervaringen hebben bij hem geresulteerd in een intensievere toewijding aan zijn geloof en een grotere gevoeligheid voor het lijden van alle mensen. Hitler en zijn volgelingen zijn niet met machinegeweren maar met woorden aan de macht gekomen, placht hij te zeggen, en ze hebben dat gedaan vanuit een denigrerende kijk op mensen die geworteld was in minachting voor God. Men kan God niet dienen, schrijft hij, en tegelijk een mens met minachting behandelen alsof hij of zij een dier is. Hij hield met name de christelijke leiders in Duitsland verantwoordelijk voor de wijdverbreide collaboratie met het nazi-regiem en nam hun kwalijk dat zij tekortgeschoten waren in het smeden van theologische instrumenten voor het verzet tegen het antisemitisme. Gelukkig is mijn vader uit Europa ontsnapt; "als een stuk hout uit het vuur gerukt"; schreef hij. In maart 1940 kwam hij in de Verenigde Staten aan. Zijn ontsnapping was mogelijk gemaakt door Julian Morgenstern, president van het Hebrew Union College, waar mijn vader vijf jaar lang gedoceerd heeft voor hij professor werd aan het joods Theologisch Seminarie in New York.

De jaren die mijn vader gevormd hebben heeft hij doorgebracht in een wereld die niet meer bestaat. Hij is geboren in Warschau in 1907 als het jongste kind van twee bijzondere ouders. Zijn vader was een chassidische rebbe, die bekendstond als de Pelzovizner rebbe en wiens gemeenschap voornamelijk uit verarmde joden bestond. Zijn moeder was een vrouw die over een zo grote vroomheid beschikte dat de mensen naar haar toekwamen om haar te vragen voor hen te bidden, zoals ze dat aan een rebbe zouden vragen. De familie van mijn vader was een soort koninklijke dynastie in de joodse wereld en omvatte veel eminente chassidische leiders en denkers. Als kind werd mijn vader behandeld met de eerbied die een prins toekomt: volwassenen stonden op als hij de kamer binnen kwam in de wetenschap dat hij op een dag rebbe zou worden. Hij werd beschouwd als een "illoej" of een genie en toen hij nog een kleine jongen was werd hij al op een tafel getild om een geleerde toespraak te houden over een joodse tekst. De mensen om hem heen leefden met intense vroomheid en religieuze observantie en hij was dankbaar, zoals hij veel later zei, dat hij was opgegroeid omgeven door mensen van spirituele adeldom.

In het laatst van zijn tienerjaren besloot mijn vader een seculiere studie te volgen en voltooide hij de opleiding aan een gymnasium of middelbare school in Vilna. Hij sloot zich daar ook aan bij een groep Jiddische dichters die zich Jung Vilna noemden en publiceerde een kleine bundel gedichten. Van Vilna ging hij naar Berlijn, waar hij studeerde aan de universiteit, aan de Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, die uitging van de liberaal-joodse beweging en waar een nieuwe wetenschappelijke benadering van joodse teksten werd toegepast, en aan het orthodoxe rabbinale seminarie. In Berlijn, op dat moment het intellectuele centrum van

Europa, ontdekte mijn vader dat het zijn hoogleraren aan de universiteit volledig ontbrak aan joodse inzichten in de Bijbel. Hij heeft me meer dan eens verteld over een professor die het feit dat Jesaja de uitdrukking “troost, troost mijn volk” gebruikte uitlegde als een schrijffout: de schrijver die de tekst kopieerde had vergeten dat hij het woord al opgeschreven had en het nog een keer opgeschreven. Stel je voor, zei mijn vader dan hoofdschuddend, wat een totaal gebrek aan gevoel voor Bijbelse poëzie. Het begrip “goddelijk pathos” dat mijn vader introduceert als het centrale theologische element in het onderwijs van de profeten, is afgeleid van het rabbijnse begrip “zorè gavoha” een hogere goddelijke noodzaak. God is niet de afstandelijke onbewogen beweging van de Aristotelische traditie, hield hij staande, maar “de meest bewogen beweging”; die diep geroerd wordt door wat mensen doen. Het goddelijk pathos verwijst naar een onafgebroken betrokkenheid van God bij de menselijke geschiedenis maar onderstreept bovendien dat deze betrokkenheid een emotionele verbintenis inhoudt: God lijdt wanneer mensen pijn lijden; wanneer ik een ander mens pijn doe, kwets ik dus God. Daarom is de profeet geen bode, noch een orakel, een ziener of een extaticus, maar een getuige van het goddelijk pathos, iemand die getuigenis aflegt van Gods betrokkenheid bij de mensen. Mijn vader benadrukt dat God niet eenvoudig voorwerp van menselijke belangstelling is, maar dat wij voorwerp zijn van goddelijke zorg. Het leed dat God ervaart in reactie op de menselijke nood grijpt de profeet aan en maakt hem tot een geobsedeerd en getormenteerd mens. Oog in oog met verharding en onverschilligheid ervaart de profeet God niet als een bron van troost en rust, maar als een niet aflatende eis: “Terwijl de wereld gerust is en slaapt, voelt de profeet een rukwind uit de hemel”

Kort na het verschijnen van *De Profeten* mijn vader actief geworden in de anti-oorlogbeweging en in 1965 heeft hij de organisatie Clergy and Laymen Concerned About Vietnam (Geestelijken en leken die bezorgd zijn over Vietnam) gesticht. Zoals de mars van Selma voor hem een religieuze ervaring was, zo ook vond hij religie zonder verontwaardiging over politiek kwaad een onmogelijkheid. Gerechtigheid is niet zomaar een idee of een norm maar een goddelijke hartstocht. Mijn vader verklaarde, in samenklink met de profetische taal: “Over God spreken en zwijgen over Vietnam is een godslastering”: Als wij, hoe bescheiden ook, het onderricht over de profetische sympathie en het goddelijk pathos willen volgen, zullen we religie moeten begrijpen als het tegengestelde van verharding. Het tegengestelde van het goede is niet het kwaad, schrijft hij, het tegengestelde van het goede is onverschilligheid. Ja, onze menselijkheid zelf hangt af van ons mededogen.

Zich uitsprekend tegen de oorlog zegt hij: “Bedenk dat het bloed van de onschuldigen eeuwig blijft roepen. Als dat bloed ophoudt te roepen, houdt de wereld op te bestaan”: Het horen van de stille nood beperkt zich niet tot de profeten maar valt toe aan ieder van ons: “Weinigen zijn schuldig, allen zijn verantwoordelijk;” schrijft mijn vader op de eerste bladzijden van *De Profeten*.

Mijn vader was ontzet over de oorlog in Zuidoost-Azië. Tegen het eind van zijn leven (hij overleed in december 1972) heeft hij veel slapeloze nachten gehad en is hij uitgeput geraakt door pogingen een eind aan de slachting te maken. Twee van zijn naaste vrienden, de katholieke priesters Daniel en Philip Berrigan, gingen – onder protest – de gevangenis in. En William Sloane Coffin, de protestantse pastor van Yale, werd veroordeeld omdat hij had deelgenomen aan een samenzwering, die dienstplichtigen aanmoedigde hun oproepkaart te verbranden. Mijn vader heeft niet deelgenomen aan burgerlijke ongehoorzaamheid omdat hij van mening was dat hij buiten de gevangenis meer voor de anti-oorlogbeweging kon doen. Hij heeft op talrijke protestbijeenkomsten gesproken en heeft de kwestie Vietnam aan de orde gesteld wanneer hij lezingen hield en les gaf. Op zijn colleges leerden de studenten over de profeten en hoorden tegelijk over de oorlog.

Een van de uitzonderlijke trekken van het leiderschap van mijn vader was zijn kritiek op zijn eigen gemeenschap. Hij sprak zich uit tegen racisme en oorlog, maar stond evenzeer kritisch tegenover joodse religieuze instellingen: "Elke sabbat komen er grote groepen joden bij elkaar in de synagogen en vaak vertrekken zij weer zoals zij gekomen zijn:' Het bidden is vrijblijvend geworden, toevertrouwd aan rabbijnen en cantores die niet kunnen inspireren omdat zij "de taal van de ziel niet kennen': Hij had evenveel aan te merken op de orthodoxe als op de liberale en conservatieve stromingen van het jodendom, evenveel op de leermeesters als op de lekenleiders. Er was teveel geld besteed aan demografisch onderzoek en niet genoeg aan vorming, terwijl de doelstelling van de leermeesters zou moeten zijn: "eerbied voor het leren, en het leren van eerbied': De eredienst heeft zijn vrees en beven verloren en is een sociaal gebeuren geworden en niet meer een ogenblik van heiligheid. De samenleving is bezig uiteen te vallen en het jodendom conformeert zich, niet bij machte anderen te laten putten uit zijn bronnen van integriteit. Het jodendom, schreef hij, is een platitude geworden op het moment dat het een geestelijke onbeschaamdheid zou moeten zijn. De moderne jood is een boodschapper geworden die zijn boodschap vergeten is.

Door deze kritiek was mijn vader niet altijd welkom in de joodse gemeenschap. Tot op de dag van vandaag geven veel joden de voorkeur aan een boodschap die seculier is en niet religieus; een boodschap die joden voorstelt als slachtoffers en niet als mensen die hun verantwoordelijkheden hebben in de politieke arena; een boodschap die het jodendom prijst en het niet onder kritiek stelt. Mijn vader vertelde zijn hoorders niet wat zij graag wilden horen, maar zei hun wat er verbeterd diende te worden. Net als bij de profeten, voor wie het kwaad nooit de climax van de geschiedenis was, kon mijn vaders boodschap soms wel hard zijn, maar bood ze altijd een hoopvol uitzicht: "Het kan niet anders of er zal een vernieuwing komen van ons gevoel voor het wonder, een radicale verbazing, een herleving van de aanbidding en een bewustwording van uiterste verlegenheid en uiterste verplichting."

Video met Susannah Heschel

De opname van de presentatie van Susanne Heschel zijn te bekijken met de volgende YouTube link. In de configuratie kan ook Nederlands als ondertiteling worden geselecteerd.

<https://www.youtube.com/watch?v=-HrEVfE1vKw>

Drs. Kees Kok

Profetie: hartstocht voor gerechtigheid

De profeten zijn het geweten-van-godswege, dat tegen de heersende machten, feiten en meningen in spreekt.

Zij zijn de klokkenluiders en rondbazuiners van onrecht, doorgaans tegen wil en dank en in eigen land niet erkend.

Zij komen op voor allen die slachtoffer zijn van hebzucht en machtsmisbruik: armen, weduwen, wezen en vreemdelingen. Profetie gaat altijd gepaard met religiekritiek.

In zekere zin waren de profeten pre-democratische 'volksvertegenwoordigers' van de 'Partij van God', de enige 'koning'); zij vormden de oppositie tegen de macht van de koning en tegen corrupte rechters en priesters.

De profetie werkt nog altijd door in alle soorten literatuur die van eenzelfde hartstocht voor gerechtigheid getuigen.

Abraham Joshua Heschel schreef in *De profetie*: "Er is een eind gekomen aan de profetie, de profeten blijven en wij kunnen hen niet negeren zonder tot wanhoop te vervallen" (blz. 25).

Ter sprake komen o.a. teksten van: Vasili Grossman, Avraham Yitzchak Sonne (dichter), Abraham Joshua Heschel, David Grossman, Amos Oz, Harry Mulisch en Huub Oosterhuis.

Doorwerking van profetische stemmen in de hedendaagse

1. Profetie: hartstocht voor gerechtigheid

Als je op Google zoekt naar 'profetie en literatuur' verschijnen zeer christelijke kringen boeken om "accuraat te leren profeteren", zoals *Profetie in praktijk* (2019), van ene Graham Cooke, Amerikaan uiteraard.

Mij is gevraagd iets te zeggen over 'de doorwerking van profetische stemmen in de hedendaagse literatuur.' Maar wat zijn 'profetische stemmen', wat is profetie? En wat is hedendaagse literatuur? Hoe breed moest ik dat zien? Wetenschappelijke literatuur, romans van de afgelopen eeuw of korter? Ik ben door mijn boekenkast gegaan en er ontstond een stapel allerhande. Daar ga ik u in meenemen. Ik zocht eerst wetenschappelijke literatuur over profetie en vond drie boeken, van H. van Praag, Han Renckens S.J en Abraham Joshua Heschel.

H. van Praag besteedt In *De boodschap van Israël*, uit 1952, besteedt slechts twee pagina's (o.c. 156-157), een korte schets van wat een profeet is, maar noemt daarbij wel meteen een aantal belangrijke kenmerken. Ik vat samen:

1. "De profeet duidt niet de toekomst maar het heden als drager van toekomstverwachtingen." Dat lijkt me een belangrijke vaststelling. Hij voorspelt dus niet uit het niets, maar baseert zich op het hier en nu en trekt daaruit zijn conclusies.
2. "De historische betekenis der profeten ligt vooral in de verbinding van de geschiedenis met de zedelijkheid." Ik neem aan dat het daarbij gaat om de 'zedelijkheid', de moraal, de 'ethiek', de van de Thora.
3. "Die overtuigingen hebben via christendom en humanisme in de geschiedenis doorgevoerd. Vooral in het socialisme hebben velen getracht het heimwee der profeten te vervullen."
4. En "Behalve van sociale gerechtigheid getuigden de profeten ook van vrede en broederschap."

De oudtestamenticus **Han Renckens SJ** – die heel wat Jezuiten en theologiestudenten, inclusief Huub Oosterhuis en mijzelf les gaf – is in zijn *De godsdienst van Israël*, (1962) al iets uitvoeriger. Aan de kenmerken van Van Praag voegt hij als thema's van de profetie toe:

- het verwijt dat Israël van JHWH (Renckens schrijft nog voluit "Jahweh") is afgefallen en vreemde goden acherlaloopt

- de kritiek op een levenswandel die van de eredienst 'een leugenachtig formalisme maakt'
- de politieke inslag van de prediking der profeten'. Daar zijn we al bij het thema van deze conferentie. Renckens schrijft:

"Politiek en godsdienst hangen overal in het Oude Testament innig samen. (...) Een nationale godsdienst plooit zich uiteraard gemakkelijk naar de nationale politieke ambities en hecht er zijn zegel aan. De glorie van de koning is de glorie van de nationale god. (...) De profeten eisen dat de politieke gedragslijn van Israëls koningen werkelijk wordt bepaald door godsgeloof (...) en zien in het vertrouwen op 'paarden en wagens' (...) een afval van JHWH. Ze eisen derhalve wat weleens een politieke dwaasheid kan lijken of defaitisme. (...) Zo gaan de eisen van Israëls geloof tenslotte recht in tegen de spontane strevingen van het koningschap en tegen de nationale trots van het volk. (blz. 192-195).

In hetzelfde jaar (1962) verschijnt *The Prophets* **Abraham Joshua Heschel**. De Nederlandse vertaling moest wachten tot 2004 (*De profeet* Vught 2004). 650 pagina's. In zijn inleiding schrijft hij:

“Dit boek gaat over enkele van de meest rust verstorende mensen die ooit geleefd hebben: mannen die door hun inspiratie de Bijbel hebben voortgebracht, die door hun verschijning voor ons een toevlucht zijn in nood, terwijl door hun stem en visie ons geloof overeind wordt gehouden.”(18)

“De profeet is niet alleen profeet. Hij is ook **dichter, prediker, staatsman. " maatschappijcriticus, moralist."**

“De profeet is iemand die nee zegt tegen zijn, door haar gewoonten en meningen, haar zelfgenoegzaamheid, eigenzinnigheid en syncretisme te veroordelen.

Vaak is hij gedwongen precies het tegenovergestelde te proclameren van wat zijn hart verlangt” (25).

Het laatste hoofdstuk van Heschel monumentale boek gaat over de verhouding tussen profeet, priester en koning. Dat rijmt sterk op wat Renckens daarover zegt. Kort samengevat: De profeet keert zich tegen de absolute macht van de koning die zich manifesteert als ‘zoon van god’ als *dominus et deus*, zoals die in vele culturen en religies werd en nog steeds wordt vereerd. De profeet wijst erop dat de koning zijn gezag slechts ontleent aan JHWH, die de enige koning is. In het hart van de samenleving staat het verbond tussen God en zijn volk. En daar staat de koning niet boven” (o.c. blz. 594-602).

2. De profeet als ‘staatsman’ – politicus

Profetie heeft dus iets te maken met politiek, met sociale gerechtigheid, ‘zedelijkheid’.

‘Staatsman’ noemt Heschel de profeet. Dat aspect vinden we in veel traditionele, exegetische en theologische literatuur niet zo gauw terug. Heschel schrijft in zijn Inleiding: “Door eenzijdig de nadruk te leggen op de openbaring [de profeet als louter doorgeefluik van hemelse boodschappen, KK] negeerde de dogmatische theologie het *antwoord*; door het isoleren van de inspiratie verloor ze het zicht op *de menselijke context*” (blz.18). —

En die menselijke context is voor een groot deel **politiek** van aard.

In een ander groot boek van recenter datum wordt de rol van de profeten als politieke critici van de staat – de facto van de koning en de elite, uitvoerig beschreven door de exegeet **Ton Veerkamp** (1933-2022): *Die Welt anders* (Berlijn 2012), in het Nederlands vertaald als *Deze wereld anders* (Vught 2014).

Veerkamp: “Het nastreven van het visioen van een op de Thora gestoelde samenleving blijft altijd een zaak van een kleine minderheid.” Daarin spelen de profeten een centrale, vaak gevaarlijke rol. Hij geeft als voorbeeld: “De hele voorstellingswereld van Jeremia is voor de stad waarin hij optreedt (Jeruzalem) vreemd. Met zijn kritiek op de koningen en zijn waarschuwingen voor de rampen die hun beleid veroorzaken, maakte hij de elites van Jeruzalem woedend en zette hij zijn leven op het spel (blz. 94).

Veerkamp spreekt van het herhaaldelijke ‘absolute falen’ van de staat, We kennen het reïfrein van de boeken Samuël, Koningen en Kronieken: die en die koning deed ‘wat kwaad was

in de ogen van JHWH'. De staat blijkt op den duur altijd weer een *failed state*. Hij faalt in het naleven van de in de Thora gestelde voorschriften en normen voor een rechtvaardige samenleving. En het is de profeet die daartegen in de oppositie gaat.

“Maar,” zegt Veerkamp, “als het absolute falen van de staat duidelijk wordt, ziet men steeds de mogelijkheid om buiten alle centrale instanties om sociale regels op te stellen en zonder staat te leven, wordt het visioen van een maatschappij zonder uitbuiting een reële mogelijkheid’ (blz. 77).

De realisering van die mogelijkheid ziet Veerkamp in de hoofdstukken 7-10 van het boek Nehemia, die ook tot de profeten wordt gerekend. Die noemt hij de ‘stichtingsdocumenten’ van de ‘Thora-republiek’, een republiek met de Thora als grondwet van een samenleving met een ‘basisorde van autonomie en gelijkheid’. [Vrijheid, gelijkheid en broederschap (of “solidariteit”): de Franse Revolutie was qua slogans oeroud.]

U kent die prachtige scène in Nehemia 8: op het plein bij de tempelpoort wordt tijdens het Loofhuttenfeest de Thora voorgelezen aan de uit de ballingschap teruggekeerde ‘rest’ van Israël, en als grondwet geproclameerd. “En heel het volk weende, toen het de woorden van de Thora hoorde (8,10). Maar de vraag is of die Thorarepubliek er ook werkelijk van gekomen is. Veerkamp weet ook dat als het meer is dan een mooi verhaal en het er inderdaad van gekomen is, het niet lang geduurd (Veerkamp, blz. 132-143).

Pre-democratische volksvertegenwoordigers

De profetie is de toonsoort waarin heel de Schrift is gezet. Je zou de profeten kunnen zien de kritische volksvertegenwoordigers in tijden waarin er nog geen sprake is van enige vorm van democratie, pre-democratische parlementariërs. Maar zij spreken niet alleen namens, maar ook tegen het volk. Althans, tegen de gevestigde orde. Zij gaan met heilige woede (Heschel noemt het “pathos”) tekeer tegen koningen en hovelingen, religieuze en wereldlijke leiders, en komen op voor het volk dat altijd opnieuw het lijdend voorwerp is van hun machtslust en bezitsdrang. 'Troost, mijn volk, mogen deze woorden je troosten ... opdagen zal jouw redding' (Jesaja 40:1-5).

Tot ergernis en droefenis van Mozes en de profeten heeft het volk hem regelmatig verlaten voor leefbaarder goden als de Baäl en de Mammon. Want er viel en er valt nog steeds moeilijk te leven met die veeleisende, jaloerse God, die mensen bevrijdt om ze de zware last van de verantwoordelijkheid voor anderen op te leggen, voor de verdrukke, de vreemdeling, de arme.

Religiekritiek

Profetie gaat altijd gepaard met religiekritiek.

Amos, in de vertaling van Oosterhuis: “Ik kan uw psalmen niet luchten, spaar mij uw liedjes, uw fluiten.” (Lied van Amos, naar Amos 4:6 en 5:21-24, zie bijlage).

En dan is er de beroemde passage uit Jeremia 7 met zijn ‘tempelprediking’: “Zo spreekt de God van Israël: Beter uw handel en wandel, dan wil ik jullie op deze plaats laten wonen... als je de vreemdeling, wees en weduwe niet in verdrukking brengt. En roep geen [driedubbel valse] leuzen als: “Dit hier is de tempel van JHWH, de tempel van JHWH, de tempel van JHWH is hier” (Jer. 7:3-4).

En is de God van Mozes en de profeten niet de ultieme democraat en de profeten zijn partijleden? Heeft hij niet eerst als een bedelaar, als een politieke colporteur met zijn Tien-Woorden-partij plan, eigenhandig gegrift in twee stenen tafelen, langs de deuren van alle volkeren geleurd, tot uiteindelijk Israël opendeed, uit medelijden, zoals wordt verteld? Hij

heeft dit volk uitgekozen om in deze chaos-wereld inspraak te krijgen, zijn partijprogramma ter sprake te brengen.

Is er, zoals Abraham Joshua Heschel schreef een eind gekomen aan de profetie, maar blijven de profeten? Hoe blijven de profeten? Hoe werkt de oude, voorbijge profetie door in alle soorten literatuur? Uiteraard in alle literatuur die van eenzelfde 'hartstocht voor gerechtigheid', eenzelfde 'pathos' getuigt, en dat is veel, ontelbaar. Maar laten we ons beperken tot de profeet als 'staatsman', tot zijn verhouding met de staat en de koning: Profetie als anti-nationalisme.

3. Profetie als anti-nationalisme

Twee opmerkingen vooraf.

1. Alle kritiek op de staat Israël – van Samuël tot op vandaag – slaat onmiddellijk terug op alle volkeren, op alle naties. Dat kritiek op Israël grotere emoties oproept en teweegbrengt dan die op andere volkeren, heeft denk ik te maken met het gegeven dat de profetie een uniek, Joods verschijnsel is. Zelfkritiek hoort bij het DNA van het Joodse volk. Zo zouden ook andere volkeren de profetie allereerst moeten verstaan: als kritiek op henzelf.

Amos Oz gaf in *Hoe genees je een fanaticus* (2004, Amsterdam 2006), over de strijd tussen Israëli's en Palestijnen, de goede raad: *'Als ik een Europeaan was, zou ik ervoor waken om wie dan ook de schuld te geven'* (blz. 32). Al is dat in de huidige situatie, twintig jaar later heel moeilijk vol te houden.

2. Tendeert alle profetie in beginsel en uiteindelijk niet naar de afwijzing van *elke* maatschappij die zich als 'natie'/natiestaat niet baseert op de Tien Woorden daarmee JHWH afwijst als hoogste koning of 'principe'? Die geen 'Thorarepubliek' is, waar de publieke zaak centraal staat en niet de koning, en de natie, geen oligarchie, maar een echte 'democratie'? Een democratie die waarachtiger is dan de participatie – de heerschappij van politieke partijen – die in grote delen van de wereld overheerst, en waarbij het volk slechts een keer in de vier jaar mag stemmen en verder feitelijk monddood is? We luisteren naar een aantal, vooral Joodse stemmen.

1 Samuël 8:6-19

6 Toen zij zeiden: Geef ons een koning om ons te richten, mishaaide dat aan Samuël, en hij bad tot de HERE. 7 De HERE zeide tot Samuël: Luister naar het volk, in alles wat zij tot u zeggen, want niet u hebben zij verworpen, maar Mij hebben zij verworpen, dat Ik geen koning over hen zou zijn. 8 Juist zoals zij gedaan hebben van de dag af, toen Ik hen uit Egypte leidde, tot op de huidige dag, dat zij Mij hebben verlaten en andere goden gediend, zó doen zij nu ook tegen u. 9 Nu dan, luister naar hen, maar waarschuw hen ernstig en zeg hun aan, hoe het optreden zal zijn van de koning die over hen regeren zal.

10 En Samuël sprak al de woorden des HEREN tot het volk, dat hem om een koning gevraagd had 11 en hij zeide: Zo zal het optreden zijn van de koning die over u regeren zal: uw zonen zal hij nemen en hen dienst laten doen bij zijn wagens en bij zijn paarden, en zij zullen voor zijn wagen uit lopen; 12 hij zal hen aanstellen als oversten over duizend en oversten over vijftig; zij zullen zijn akkerland ploegen en zijn oogst binnenhalen; zijn wapens en wagentuig zullen zij vervaardigen. 13 Uw dochters zal hij nemen als zalfbereidsters, kooksters en baksters. 14 Verder zal hij van uw akkers wijngaarden en olijftuinen de beste nemen en aan zijn

dienaren geven; 15 van uw koren en de opbrengst van uw wijngaarden zal hij tienden nemen en aan zijn hovelingen en aan zijn dienaren geven. 16 Uw slaven, slavinnen, de beste van uw jonge mannen, en uw ezels zal hij nemen en gebruiken voor zijn werk. 17 Van uw kleinvee zal hij tienden nemen, en zelf zult gij hem tot slaven zijn. 18 Te dien dage zult gij jammeren over uw koning die gij gekozen hebt, maar de HERE zal u ten dien dage antwoorden,

Belangrijke zin: “Waarschuw hen ernstig en zeg hun aan, hoe het optreden zal zijn van de koning die over hen regeren zal” (vers 9).

2

Gerhard Scholem, wel de grootste judaïstische denker en geleerde uit de 20e eeuw en zionist *pur sang*, heeft het in 1915 in een dagboekantekening (*Tagebücher 1*, 20 jan 1915) Theodor Herzl's fixatie op de “*Juden-Staat*”. Die noemt hij ‘formalistisch’ :

“Und den lehnen wir ab. Denn wir predigen den Anarchismus. Das ist: wir wollen keinen Staat, sondern eine freie Gesellschaft (womit die Herzlsche in Altneuland nicht zu tun hat!)

(Vertaling: Dat wijzen wij af, wij prediken het anarchisme. Dat is: wij willen geen staat, maar een vrije maatschappij (en daar heeft Herzl's staat niets mee van doen.)

(NB. Geciteerd in Steven E. Aschheim, *Scholem, Arendt, Klemperer* Hamburg 2023, blz 37 (oorspr. Engels: Indiana University Press 2001)

2

Avraham Yitzhak Sonne (1883-1950) was dichter, briljant geleerde en Zionist. Elias Canetti maakte hem in de jaren (negentien)dertig lange tijd mee en schrijft uitvoerig en vol bewondering over hem in zijn autobiografische *Das Augenspiel* (München 1985, blz. 145-165). Een gedicht van hem uit 1925.

Vooraf

‘Hoe jullie vaandels verschoten zijn’ is een protestgedicht tegen de pseudo-profetische retoriek waarin de pioniers van vóór de stichting van de staat Israël worden geroemd als ‘een licht voor de volkeren’. Avraham ben Yitzhak Sonne besteedde een groot deel van zijn leven na de Eerste Wereldoorlog in dienst van de Joodse gemeenschap tijdens het zionistische vestigingsproject en zijn economische dimensie. Ben Yitzhak en zijn groep binnen het Zionist Executive in Londen steunden de pioniers, maar moedigden hun zelfvoorziening en onafhankelijkheid van filantropische ondersteuning van buiten – met name Amerika – aan. Na een rapport daarover raakte hij in 1921 in conflict met de toenmalige zionistische leiders, onder wie Chaim Weizmann, later Israëls eerste president, waarna hij werd gedwongen zich terug te trekken. Het gedicht is geschreven in 1925 en zit vol citaten uit de Joodse bijbel, die Sonne van buiten kende. Enkele daarvan staan in de marge vermeld. (uit: Kees Kok, *Paradijs gezocht, Joodse poëzie voor en na de Shoah*, Amsterdam 2019, blz. 56-57)

HOE JULLIE VAANDELS VERSCHOTEN ZIJN

[Numeri 2:10-17]

Jullie hebben je krachten nog niet verzameld
of jullie barsten al uit in triomfgezing;
jullie hebben je lendenen nog niet omgord

[Exodus 32:26]

[Exodus 32:18]

of jullie betuigen al meelij met de verliezers;
jullie moeten het stof van de weg nog gaan ruiken
of zijn al gestruikeld over horden leugens.

Met verheven harten vol hoop
zijn ze jullie voorgegaan – de pioniers, [Numeri 32:32]
maar jullie hebben hun harten ontzield
met jullie hoogdravende retoriek.

Nauwelijks betraden zij hun smalle pad
of jullie riepen al: ‘een licht voor de volkeren’, [Jesaja 42:6 en 49:6]
‘een eeuwig koninkrijk’ –
en intussen plunderden de verachtelijken en de doven
het armzalige hout van jullie altaren
om er koningstronen van op te richten.

Jullie hebben rechters aangesteld [2 Kronieken 19:5]
die jullie ogen zullen verblinden;
terwijl zij duizelig dwalen van kromme wijsheid
roepen jullie: ‘De hand van Adonai is op hen’, [Nehemia 2:18 en
maar schrikken terug voor hun woeste gelaat, Ezra 8:22 en 31]
waarop het duister zich heeft genesteld.

Nog voor jullie een steen hebben gehouwen
ruziën jullie over de krullen aan de zuil; [1 Koningen 7:40-41]
jullie hebben nog geen paal in de grond geheid
en hebben het koninkrijk al verdeeld.

1925

3

Joseph Roth, *Juden auf Wanderschaft*, Allart de Lange, Amsterdam (oorspr. **1927**), KIWI
Keulen 2000 (7e druk) blz. 16-20.

“Der Jude hat ein Recht auf Palestina, nicht, weil er aus diesem Lande kommt, sondern, weil ihn kein anderes Land will. Daß der Araber um seine Freiheit fürchtet, ist aber ebenso verständlich, wie der Wille der Juden ehrlich ist, dem Araber ein treuer Nachbar zu sein. Und dennoch wird die Einwanderung der jungen Juden nach Palestina immer an eine Art jüdischen Kreuzzugs erinnern, weil sie leider auch schießen. (...)”

Es ist gewiß besser, selbst eine Nation zu sein, als von einer anderen mißhandelt zu werden. Aber es ist nur eine schmerzliche Notwendigkeit. Welch ein stolz für den Juden, der längst abgerüstet hat, noch einmal zu beweisen, daß er *auch* exerzieren kann!

Denn es ist gewiß nicht der Sinn der Welt, aus -Nationen- zu bestehen und aus Vaterländern, die, selbst, wenn sie wirklich nur ihre kulturelle Eigenart bewahren wollten, noch immer nicht das Recht hätten, auch nur ein einziges Menschenleben zu opfern. (...)”

Und in dem ganzen tausendjährigen Jammer, in dem die Juden leben, hatten sie nur den einen Trost: nämlich den, ein solches Vaterland *nicht* zu besitzen.”

Vertaling:

“De Jood heeft recht op Palestina, niet omdat hij uit dat land stamt, maar omdat geen ander land hem wil. Dat de Arabier bang is voor zijn vrijheid, is echter even begrijpelijk als dat de wil van de Joden eerlijk is een trouwe buur van de Arabieren te zijn. En toch zal de komst van de jonge Joden naar Palestina altijd doen denken aan een soort Joodse kruistocht, omdat ze helaas ook schieten. (...) *Het is zeker beter zelf een natie te zijn dan door een andere te worden mishandeld. Maar het is slechts een pijnlijke noodzaak.* Wat een eer voor de Joden, die al zo lang ontwapend hebben, om nog eenmaal te bewijzen dat zij ook kunnen exerceren! Want *het is zeker niet de bedoeling van de wereld uit ‘naties’ te bestaan en uit vaderlanden* [curs. KK] die, zelfs als ze echt alleen maar hun culturele identiteit zouden willen behouden, nog altijd niet het recht hebben, ook maar één mensenleven op te offeren. (...)

In die hele duizendjarige ellende, waarin de Joden leven, hebben zij slechts één troost: namelijk dat zij zo’n vaderland *niet* bezitten” (blz. 19).

4

Abel Herzberg in de brochure De weg van de Jood, Uitgave van de Nederlandschen Zionistenbond, 1939, blz.12-13:

– “Hetzelfde nationalisme dat een zegen is voor een volk, zolang het de vervulling eischt van diens primaire nationale levensvoorwaarden, kan worden tot een vloek, als het zich verdere oogmerken stelt en zijn innerlijke kracht misbruikt ter bestrijding en vernietiging van de nationale levensvoorwaarden van anderen.” (Thema van Deuteronomium)

5

Amos Oz, *Hoe genees je een fanaticus* (2004)

1. *Tussen gelijk en gelijk* (de titel van een fotoboek over Israël en Palestina uit de jaren negentien tachtig luidde *Ommuurd door gelijk*).

“Ik zou nooit vechten om extra grondgebied (...) om een extra slaapkamer voor de natie (...) omdat het zogenaamd in het nationale belang is. Maar ik zou vechten (...) voor leven en voor vrijheid en voor niets anders”(15). “Maar als ik een Europeaan was, zou ik ervoor waken om wie dan ook de schuld te geven” (32).

Zou Amos Oz de huidige kolonisering van de Westelijke Jordaanoever beschouwen als ‘vechten voor een extra kamer? En wat zou hij vinden van de recente plannen voor nederzettingen in Gaza?

In de Volkskrant van 31 januari jl. lezen we dat Allon Pinkas daarover schrijft in *Ha’aretz*: ‘Een orgie van Joodse suprematie en antidemocratische euforie aangemoedigd door Netanyahu (...) Dit was niet “start-up” Israël — Dit was messiaanse extase en religieuze hartstocht die weet dat ze aan de macht is. Een profetisch geluid?’

Vraag is of de in 2018 overleden Amos Oz 20 jaar na dato nog steeds zo optimistisch zou zijn als in 2004, toen hij schreef:

“Beiden [Israëli en Palestijn] kijken naar elkaar en zien in de ander het beeld van hun voormalige onderdrukker (18). De tijd is rijp om samen koffie te drinken (22)

De strijd tussen de Israëliische Joden en de Palestijnse Arabieren is geen godsdienstoorlog (...) geen oorlog tussen culturen, maar heel eenvoudig een geschil over onroerend goed, over de vraag van wie het huis is. (52)

6

Ook in 2004 publiceerde **Amos Oz** de prachtige autobiografische roman *Een geschiedenis van liefde en duisternis* (2004, Nl. vert. 2005). Daarin lezen we de volgende, huiveringwekkende scène, die ik niet aarzel 'profetisch' te noemen – het is 1948:

“Papa zei: ‘Herzl heeft het voorspeld en hij wist wat hij voorspelde. Tijdens het Eerste Zionistische Congres in Bazel [1897] zei Herzl dat binnen vijf jaar, of hooguit binnen vijftig jaar, de Joodse staat in het land Israël gesticht zou worden. En nu is er precies 50 jaar verstreken en de staat staat daadwerkelijk voor de deur.

Mama zei: ‘Hij staat niet. Er is geen deur. Er is een afgrond.’

Daarop gaf papa haar een berisping die klonk als een zweepslag, maar in het Russisch of Pools. Zodat ik het niet zou begrijpen” (o.c. blz. 417).

7

David Grossman, in 2022 geëerd met de Erasmusprijs, debuteerde in 1983 met *De glimlach van het lam* (1983). De hoofdpersoon in dat boek heet Uri, net als Großmans' zoon die in 2006 in Libanon zou sneuvelen. Bijna aan het eind komt Avner, vader van een van de hoofdpersonen, aan het woord over de tegenstrijdigheid van de opvoeding van jongeren met grote idealen en hun opleiding tot militairen. Er spreekt een profetisch pathos uit en doet mij weer aan Samuël denken. Het raakt ook aan eerdere citaten:

“Al die scheuren, je kunt gevoelige, jonge mensen niet zo blijven verscheuren, je kunt ze niet van jongs af aan volstoppen met hoge menselijke idealen en ze dan de opdracht geven om te doden, ook al is het voor een rechtvaardig doel. (...) hoe kan het, brulde hij [Avner], zijn mond een lelijke scheve wond, hoe kan een heel volk, een volgens allen verlicht volk, zich trainen om bij zichzelf zo'n ingewikkelde chirurgische ingreep te doen en dan in een zedelijk vacuüm te leven en hoe kan ik (...) jonge mensen opvoeden tot liefde en respect voor de medemens, hoe kan ik ze al die waarden bijbrengen die de bouwstenen van de beschaving zijn, als ik weet dat ik ze daarmee in een maalstroom van tegenstrijdige richtlijnen en omgekeerde eisen gooi, dat ik ze geen idealen meegeef maar een vloek, want als je probeert te leven volgens de leuzen die ik steeds herhaal ben je gedoemd om aan gène te sterven, of om uitgekotst te worden uit onze samenleving, de samenleving die zo bedreven is geworden in het spel van heroïsche afgestomptheid. (...) Het lijkt allemaal geschreven door een gekwelde Russische toneelschrijver, en wat tragisch toch dat hij uitgerekend ons de rol geeft van bezetters en moordenaars, wie weet hoeveel generaties na ons deze kwaal nog zullen dragen, en het pistool uit het eerste bedrijf, uit het begin van het zionisme dus, schiet nu op ons...” (blz. 361-362)

Tenslotte

Er is oneindig veel meer. Ik wil tenslotte nog een naamgenoot van David Grossman: de Russische schrijver **Vasili Grossman** (1904-1964) aan het woord laten. In 1961 probeerde hij de weergaloze roman *Leven en lot* publiceren, die zich afspeelt rond de Slag om Stalingrad en waarin de Shoah, waarin zijn Joodse moeder werd vermoord, indringend aan de orde komt.

[Die roman werd door de Russische autoriteiten ‘gearresteerd’. Maar het manuscript werd twintig jaar later het land uit gesmokkeld en in het Engels gepubliceerd. Grossman zelf werd gemarginaliseerd en doodgezwegen. Allemaal weer buitengewoon actueel. De Nederlandse vertaling verscheen pas in 2008.]

Middenin *Leven en lot* leest een Russische krijgsgevangene een tekst die hij van ene Ikonnikov heeft gekregen. Ikonnikov is een wijze ‘dwaas’, een heilige ‘idiot’ in de beste Russische, Tolstoyaanse en Dostojevkaanse traditie. Zulke dwazen zou je de christelijke profeten van het orthodoxe Rusland kunnen noemen.

[Op het Rode Plein in Moskou staat de Basilius– oftewel Vasili-Basiliek. Die Vasili was ook zo’n dwaas. Hij leefde in de tijd van de moordzuchtige tsaar Ivan de Verschrikkelijke (1530-1588) en ging regelmatig tegen hem tekeer. Ivan durfde hem niet aan te pakken. Poetin zou het waarschijnlijk wel gedaan hebben.]

Het lijkt me aannemelijk dat de ideeën van Ikonnikov die van Vasili Großmann zelf waren. Een paar citaten:

“Nooit eerder had de mensheid zulke woorden gehoord (...): “‘Alle dingen die gij wilt dat de mensen u zouden doen, doet gij hun ook alzo; want dat is de hele Wet en de profeten’. Wat heeft die leer van liefde en vrede de mensheid gebracht?”

En dan somt Ikonnikov een hele geschiedenis van kwaad op: Het Byzantijnse iconoclisme, de folteringen van de inquisitie, de strijd tegen de ketterij en die tussen katholieken en protestanten, de uitroeiing van de bevolking van Tasmanië, platgebrande dorpen in Afrika enzovoort. Over het communisme zegt hij: “waar de dageraad gloort van het eeuwige goede dat nooit door het kwade zal worden overwonnen (...) – daar vloeit bloed, daar sterven zuigelingen en oude mannen. (...) Ik heb gezien hoe (...) mensen werden uitgemoord in naam van een ideaal, even verheven en humaner als het christendom. (...) Nu is er de verschrikking van het Duitse fascisme.” Enzovoort.

“Het goede,” aldus nog steeds Ikonnikov, “schuilt niet in de natuur, niet in preken van geloofsleiders en profeten, niet in doctrines van grote sociologen en volksleiders, niet in de ethica van filosofen... (...) Naast het goede, dat groots en dreigend is, bestaat de alledaagse menselijke goedheid (...) de goedheid van een boer die een oude jood op zijn hooizolder verstopt. (...)”

Die persoonlijke goedheid van de ene mens tegenover de andere is een goedheid zonder getuigen, onbeduidend en gedachteloos. We zouden het zinloze goedheid kunnen noemen. Goedheid, los van het goede in religieuze of maatschappelijke zin. (...) Dat is de goedheid die wordt veroordeeld als onnozel (...) een krankzinnige, blinde goedheid. (...) [Maar] die dwaze goedheid is het menselijke in de mens, dat wat mensen onderscheidt, het hoogste wat de menselijke geest heeft bereikt. Het leven is niet het kwaad, zegt ze” (o.c. blz. 409-411).

En het eind van Ikonnikov’s ‘profetie’ luidt aldus:

“Mijn geloof is gestaald in de hel. (...) Ik heb gezien dat het niet de mens is, die machteloos is in de strijd met het kwaad, maar de kracht van het kwaad die machteloos is in de strijd met de mens. De onmacht van de zinloze goedheid is het geheim van haar onsterfelijkheid. (...) De menselijke geschiedenis is niet de strijd van het goede dat het kwaad probeert te overwinnen (...), zij is de strijd van een groot kwaad dat een korreltje menselijkheid

probeert te vermalen. Maar als het menselijke in de mens ook nu nog niet is gedood, dan zal het kwaad niet meer overwinnen” (blz. 414).

... en Navalny?

Was Aleksej Navalny, ook zo’n dwaas, zo’n profeet? Op 1 maart, de dag van zijn begrafenis, stonden een aantal brieven van hem in de Volkskrant. Twee citaten:

Op 17 januari schreef hij:

[“Als je overtuigingen iets betekenen, moet je bereid zijn ervoor op te komen en, indien nodig, er opofferingen voor te maken. Als je daartoe niet bereid bent, dan heb je geen overtuigingen. Je denkt alleen maar dat je ze hebt. Maar dat zijn geen overtuigingen of principes – het zijn gedachten in je hoofd”]

Op 20 december 2023):

“Mijn overtuigingen zijn niet exotisch, sektarisch of radicaal. Integendeel, alles waarin ik geloof is gebaseerd op de wetenschap en op historische ervaring. Degenen die aan de macht zijn, moeten veranderen. De beste manier om leiders te kiezen is via eerlijke en vrije verkiezingen [NB: hoe eerlijk en vrij zijn de verkiezingen in het ‘vrije’ Westen?]. Iedereen heeft onafhankelijke rechtspraak nodig. Er mag geen censuur zijn. De poetinistische staat is niet duurzaam. Op een dag zullen wij kijken naar de plek waar hij was en hij zal er niet meer zijn. De overwinning is onvermijdelijk” (20 december 2023).

Met andere woorden, van Huub Oosterhuis uit zijn vrije vertaling van de 150 Psalmen (Utrecht 2013, 9e druk: 2023):

Psalm 1

Goed is dat je niet doet wat slecht is
niet achter oplichters aan loopt, niet met Ploert en Schender heult
niet je schouders ophaalt ‘ploert en schender?, ach zo is de wereld’.

Goed is dat je goede woorden overweegt en wil:
heb je naaste lief die is als jij, de vluchteling, de arme, doe hen recht.
Prent ze in het hart van je verstand, die woorden, zeg ze voor je uit
gezegend ben je, een boom aan stromen levend water
vruchten zul je dragen, blad dat niet vergeelt, het zal je goed gaan.

Oplichter, ongezegend zal je zijn.
Een storm steekt op, je waait de leegte in.

Toegift

Harry Mulisch, *De ontdekking van de hemel*, 1992.

Epiloog: gesprek tussen twee engelen (blz. 899).

“– Het is volbracht. Ik ben aan het eind van mijn krachten. Wij hebben afgedaan. De mensheid heeft afgedaan. Alles heeft afgedaan – behalve Lucifer. Wat wij nooit voor mogelijk

hadden gehouden, is gebeurd: de tijd heeft vat op ons gekregen. De tijd – dat was Lucifers geheime wapen. Het enige dat ons na drieduizend jaar overbleef, was de terugname van die tien woorden, Een machteloos gebaar natuurlijk: zoals een bedrogen meisje haar verlovingsring terugkrijgt. Schrale troost, symbolische handeling, melancholisch afscheid. De decaloog was het ultieme ding op aarde: het contract van de Chef met de mensheid, afgesloten met haar zaakwaarnemer, het joodse volk, vertegenwoordigd door zijn leider Mozes in de rol van notaris. Van nu af heeft Lucifer vrij spel. Laat hij de mensdingen maar halen, het kan mij ook eigenlijk niets meer schelen.

– *Misschien verschijnt er op aarde iemand, die alles weer in orde brengt.*

– Die zou dan toch hier vandaan moeten komen, maar hier kan niets meer vandaan komen. In Moskou heeft sinds kort een bericht personage het voor het zeggen*,-- in het positieve de grootste man uit 's mensen twintigste eeuw, zoals hij wiens naam ik niet noem dat was in het negatieve**, – binnen vijf jaar wordt de Berlijnse muur gesloopt, Rusland zal zijn koloniën verliezen, de hele wereld zal juichen van geluk om het aanbreken van een nieuwe tijd... en dan zal in de bevrijde gebieden de ultieme, bloeddorstige achterlijkheid de dienst weer uitmaken, volksverhuizingen zullen op gang komen, in Sarajevo zullen de schoten weer knallen, en bij het naderen van het derde millennium gaat die weerzinwekkende twintigste eeuw wegens overdonderend succes in reprise.”

[* Michael Gorbatsjov ** Adolf Hitler – KK]

Kees Kok, Oostmalle, 6 maart 2024

Colofon

Redactie, transcripties:	Derk Blom
Vormgeving:	Jannes de Vries
Secretariaat:	Tienke de Vries

Teksten hebben geen eindredactie ondergaan. Deze versie wordt alleen aan de deelnemers aan de conferentie toegestuurd. Na de eindredactie wordt deze online geplaatst.